



1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 23
(17824)

2010 чылдың
март 4,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru

Ниитилел-политиктиг солун

Валерия КОНГАР

Кызылда – «Чылдың башкызы-2010»

«ЧҮРЭЭМНИ УРУГЛАРГА БЕРИП...»



А.М. Аранчин.



Ч.А. Кызыл-оол.



С.А. Күжүгет.

Март 2-де Кызылдың № 5 школа-гимназиясына 2 неделя дургузунда үргүлчүлзүн чылдың-на эртип турар «Чылдың башкызы — 2010», «Социал педагог — 2010» болгаш «Чүрээмни уругларга берип тур мен» деп башкылар мөөрейлериниң тиилекчилерин илередип, тергиннерин илереткен. Мөөрейге Кызыл хоорайның школаларының, уруглар садтарының болгаш немелде өөредилге төптериниң башкылары киришкен. Дээрлериниң дээрлерин шаңнаары-биле ук мөөрейниң организаачылары, хоорайның өөредилге болгаш аныктар политиказының департаментиниң төлээлери, жюри кежигүннери база оон-даа өске аалчылар келген.

Байырлалды Кызыл хоорайның өөредилге болгаш аныктар политиказының департаментиниң даргазы Лариса Сереновна Андалева ажиткаш, байыр чедирери-биле сөстү Кызыл хоорай округунун баштыңы В.Н.Туневка берген.

Мөөрейге ниитизи-биле 60 педагог башкы киришкен, оларның аразында башкылар, кижизидикчи, психолог, социал педагог башкылар болгаш улуг вожатый башкылар бар. Мөөрейниң киржикчилери М.С. Санчат, О.В. Зайцева, С.М.Монгуш, О.А.Россова, С.Н. Соян, О.А. Ташкина, Л.Я.Какрак, Л.Э.Даржаа, О.А. Топоева, С.О. Серембиль, Ч.Х. Түлүш, А.А. Шмит болгаш өскелер-даа дипломга болгаш акша шаңналынга төлөпиг болган.

Номинация аайы-биле тиилекчилерни шаңнаары-биле сценаже Күрүнэ Думазының депутады Л.К. Шойгунун дузалакчызы М.М. Фирсованы чалаан. Диплом болгаш акша шаңналы-биле «Мергежилнге чүткүл» деп номинацияга Н.Н. Шамринаны, «Чогаадыкчы бедик хей-ады» деп номинацияга О.А. Сокольникованы, «Бичилерниң сеткилин тургузукчузу» номинацияга Е.В.Соскалды шаңнаан. Ол ышкаш инновация ажылдааны дээш

Ю.В. Мечин, «Төрзүн дылының онзагай чаңылдарын камгалап арттырганы» деп номинацияга А.К. Ондар, «Сагыш-сеткилдин чаражы болгаш уругларга ынакшылы» деп номинацияга Л.С. Горбатова, «Аныак-өскенни удуртуп-башкарылгага чаңыктыраары» деп номинацияга С.А.Тюганова болгаш оон-даа өске номинацияга төлөпиглерге дипломнарны болгаш акша шаңналыны тывыскаан.

«Кижизидикчи башкы — 2010» мөөрейниң «Аныак специалист» деп номинациясына № 38 уруглар садының кижизидикчи башкызы Ч.А.Кызыл-оол төлөпиг болуп, диплом болгаш 10 муң рубль шаңналды алган. Бирги чергениң дипломун болгаш акша шаңналын Кызылдың № 1 школазының аныак специализы Д.В.Ооржакка тывыскаан. Ол ышкаш педагог психолог башкылар Н.Г.Середкина (№ 29 уруглар сады) база А.М.Смоленова тиилекчилерниң дипломун алган.

нар. Бирги чергениң дипломун база 20 муң рубль шаңналды тыва дыл болгаш чогаал башкыларының мөөрейиниң тиилекчизи С.А.Күжүгетке (№ 9 школа-гимназия) тывыскаан. «Чүрээмни уругларга берип тур мен» деп вожатыйлар аразында мөөрейге № 5 школа-гимназияның улуг вожатыйы О.В.Пикалова төлөпиг болган. Мөөрейниң шупту тергиннеринге дипломнар болгаш акша шаңналындан аңгыда, «Чылдың башкызы—2010» деп мөөрейниң киржикчилериниң дугайында үндүрген номчугаштарны берип, Март 8 байырлалына тураскааткан концертче чалалгаларны тывыскаан.

Байырлыг хемчегни ук школаның өөреникчилериниң концерт-көргүзүлгери сагыш-сеткилдин хөөнүн көдүрүп, улам-на байырлыг шинчи кириген.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Культура амыдыралы

«АЯН ЫРЛАР, АЯЛГАЛАР – ЧОРГААРАЛЫМ»

Эрткен субботада Тываның күрүнэ филармониязынга ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, композитор Сергей Иванович Бадырааның юбилейлиг концерти болуп эрткен.

Композиторну юбилейи-биле байыр чедирип келген чыылган чон аалды шыгырт долдур олурупкан. Чон хей дээр-ле, С.И.Бадыраага чонун ынакшылын, сонургалын болгаш хүндүткелин көргүзүп турары ол. Байырлыг концертти Тываның алдарлыг артизи Анатолий Сергеевич Серен удуртуп-башкарган.

Композитор Сергей Бадырааның анык кижы Тывада чок деп болур. Оон чараш, аяныг, сеткил-хөөнү көдүрүптер аялгалары, ырлары анык-даа, чалыы-даа кижиниң сеткилинге тааржыр. С.И.

Бадыраа чонунга сеткилин ажадып: «Ыры, аялга чогаадып бижиир дээрге кижиниң иштиги сагыш-сеткилин хөөнүндөн, аянындан болур, ынчангаш аялгалар боттары-ла төрүттүнүп келир» — деп чугаалаан.

Концертти күрүнениң национал «Саян» ансамблиниң оркестриниң үдөлгези-биле С.Бадырааның «Тыва улустун темаларына популярлери»-биле ажиттынганы таварылга эвес деп, музыковед Екатерина Карелина сөс алгаш, демдеглээн. Чүге дизе Сергей Иванович «Саян» ансамблинге ажилдавышаан, дыка

хей аялгаларны ансамблеге чогааткан. Е.Карелина композиторнуң хей чылдар дургузунда кылган чогаадыкчы ажылының дугайында улуг хүндүткел-биле чонга дыңнаткан.

Ол ышкаш ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун өмүнээзинден байыр чедириниңкин сөзүн Чазак Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак дамчыткан. С.И.Бадыраага чаагай күзүшкүннер болгаш чогаадыкчы ажылынга ам-даа хей улуг чедишкүннери күзеп, Анатолий Партизанович чугаазынга 2011 чыл — ТАР-ның тургустунганының 90 чылы болурун демдеглээн. Ынчангаш ол онзагай болушкунга композиторнуң дузазы улуг дээрзин айткан.

Юбиярга байыр чедирип, культура болгаш туризм сайыдының оралакчызы Марьята Бадыргы

яамының мурнундан байырлыг бижикти таныштырып дамчыткан. Ында болза: «Силер тыва чонун сурагылы, ынак композиторларының бирээзи силер. Кайгамчык чараш, уяранчыг ырларның автору деп үнелеп чоруур бис. Силер Тываның катап-таптынмас салым-чаяаның кижилериниң бирээзи силер» деп ында хүндүткел-биле бижээн.

Концерттин бир онзагай черин «Саян» ансамблиниң артизи Марианна Айыштын күүселдезинде С.Бадырааның чаа «Кажан чедип кээр сен» (сөзү М.Кенин-Лопсан) деп ырызы ээлээн. Чыылган чонну хөйге ынак Борбак-оол Салчак, Каадыр Чымбалак, Юлиана Ондар, Титов Санчат дээш, оон-даа өске сурагылыг артистер өөртүп, кезээни каастаан.

Виктория САИН.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чөвүлекчизиниң дугайында

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫЫ

1. Орлан Дайынчиевич Дамба-Хууракты Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чөвүлекчизи албан-дужаалга томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың февраль 24
№19

ИЙИСТЕРНИҢ ОРУУ АК БОЛЗУН!

Март 1-де Улусчу чогаадылга бажыңыга Москвага кезишкн эртер ийистерге деткимче-дузаның ачы-буян марафону концерт болуп эрткен.

Аңаа Тываның ат-сурагылыг артистери Анзат Куулар, Сайдаш Монгуш, Борбак-оол Салчак олар киржип, чүгле ыры-шоору-биле бараан болурундан аңгыда, өг-бүлелериниң өмүнээзинден «далайга дамды дуза» деп акшаларны салган. Тываның Улустун хөөмейжизи Коңгар-оол Ондар кезээни башкарыкчылап, көрүкчүлери солун чугаазы-биле өөртүп, ырлап, хөөмейлеп бараан болган. Уругларның Р.Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының өөреникчилери, национал оркестрнин артистери буянныг үүле-херекке үлүүн каттыштырып киришкен.

Эмчилер болгаш Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы ийистерге болгаш оларның ада-иезинге чогуур дуза-деткимчени көргүскен. Оруктуң аай-дедир чарыгдалдарына акша-биле дузалашкан, оон аңгыда Москвага баргаш, ийистер-биле ада-иезинге аңгы палатаны бээр дугайында дугуржулганы чоруткан. Кижы бүрүзү бодунун өмүнээзинден акша-түннү чыгаш берген. Ылангыя педиатр эмчилерин болгаш эмчи сестраларының эвилелдери ийистерниң кады дээш сеткилин ханызындан сагыш човап, акша дузаламчызын база чыып берген.

Март 1-де, частың башкы хүнүнде, ийистер Чойган биле Чимиске чон, республиканың аңгы-аңгы албан организациялары, яамылар улуг деткимчени көргүскени өөрүнчүг. Ол кезээ ийистерниң ада-иези Омак Спатович биле Чечена Анай-ооловна Тадар-оолдарга чүс муң ажыг рубльди Улусчу чогаадылга бажыңының ажилдакчылары З.Д. Монгуш баштаан комиссия хүлээди берген.

Ийистер март 19-та Москвага четкен турар. Камбы-лама эргелелин төлээлери лама-башкылар Тадар-оолдарның өг-бүлезинге 22 муң рубльди бербишаан, кезишкн үезинде хирург эмчилерниң холу чик болзун дээш, ийистерге камгалал болур тускай номну номчурун, номчулганы чорударын Тывада бүгү хүрээлерниң лама-башкыларындан дилээрин аазаан.

Оруунар ак болзун, чоруунар чогуңгур болзун, ийиспейлер!
Светлана САЛЧАК.

Светлана БАЛЧЫР

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧЕДИР АЖЫЛДААРЫН НЕГЭЭН



Март 2-де Тыва Республиканың Чазак Бажынының хуралдаар залына ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа Чазак кежигүннеринден аңгыда, аңгы-аңгы ямыларның, албан-органназыларның удуртукчулары болгаш кол специалистери, кожуун администрацияларының даргалары, тускай мергежилдиглери киришкен. Хуралга 30 ажыг айтырыгларны чугаалашкан.

«Кадыкшыл» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдин 2009 чылда Тыва Республикага боттанышкынының болгаш 2010 чылда сорулгаларының дугайында илеткелди ТР-ниң кадык камгалал сайыды Ш.Х.Хопуя кылган. Илеткелди дыңнаан соонда чонун кадык камгалаларының талазы-биле ажылдар чоруп турза-даа, чамдык өскерилге чок артып турар четпестерге хамаарыштыр улуг чугаа болган. Амыдыралдың кадык омур-хевирин чедип алыры-биле арагалаашкынга удур шыңгы хемчеглерни ал, наркология албанының ажылын күштелдирер дээн сорулга 2009 чылда чедип алдынмаан. Ие-чаштың өлүп хораар чоруу чамдык кожууннарда ам-даа эвээжевейн турар. 2008 чыл-биле деңгээрге, айыыл-халаптан, бертип-кемдээш-кинден болгаш хораннанышкындан өлүм-чидим саны бедик болуп арттышаан. Чаш төлдүн өлүп хораар чоруу эрткен чылдың деңгелинде хевээр болуп турар. Ниитизи-биле өлүп хораар чорук 4,5 хуу кызырылган-даа болза, байдал дүвүрүңгү. Чамдык эмнелгелерде аар өртектиг медицина дериг-херекселдерин «Кадыкшыл» төлөвилелиниң ачызында сандып алдынган-даа болза, ооң-биле ажылдаар специалистер чогуңдан, ону дорт хүлээнип алган кижилер чок болуп турарындан олар ажылал чок туруп турар черлер бар болуп турары шүгүмчүлөгү таварышкан. Сайыт Ш.Х.Хопуяның илеткелинде чедир демдеглеттинмээн чүүлдерни айтып, документини кылып турар ажылдакчылар ажылын хол дашты-биле кылып турарын, ол талазы-биле чогуур хемчегни алырын ТР-ниң Чазааның Даргазы сайытка дааскан.

Барыин-Хем-чик кожуун чагыргазының даргазы И.С.Идам-Сүрүн кожуунунун төп эмнелгезинге чоок-кавы кожуун, сумулардан аарыг улус кээп эмнедип, кезиштин кылдыртып ап турарын чугаалааш, оларже үнүп турар чарыгдалдарга хамаарыштыр айтырыгны тургускан. Ук чарыгдалдарны аарыг улустун чурттап турар кожууну харыылаар ужурлуг турбуже, ол күүсеттинмейн, кожуун улуг чарыгдалдарга таварып турарын тайылбырлаан. Оон аңгыда бо улуг кожуунда эмнелге албанының ажылдакчыларының кызырылганын амыдыралдың негелделеринге дүшпейн турарын ол айтыркан. Чижээлээрге, кезер эмчилерин, фтизиатрларның санын кызырып турары кончук таарымча чок байдалдарны тургузуп турарын демдеглээн.

Кадык камгалал сайыдынга илеткелге хамаарыштыр хуралдың киржикчилеринин санал-оналын өөренип көрүшкөөн, чедир ажылдаарын дааскан.

«Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдин 2009 чылда амыдыралга боттанышкынының дугайында илеткелди өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды П.А.Морозов кылган. «Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелди боттандыраарга каттышкан бюджеттен херек кырында 162958 муң рубльди үндүргөн. План езугаар «Өөредилге» төлөвилелди боттандыраарга 2010 чылдың январь 1-ге чедир федералдыг бюджеттен 85090,4 муң рубль; республика бюджетинден 68461,8 муң рубль; муниципалдыг бюджеттен 9406,2 муң рубль акшаландырышкыны кылган. Ук төлөвилелди боттандыраары-биле ТР-ниң Чазааның хүлээп алганы 14 докталдарының 11-и күүсеттинген. 2009 чылда планнаттыг 89 хемчеглер 100 хуу күүсеттинген.

Он ажыг угланышкын аайы-биле сайыт кылып чоруттунган ажылдарны тодаргай-биле илеткээн. 2009 чылда эң эки өөредилге албан черлеринге федералдыг бюджеттин акша-хөренгизи-биле күрүнө деткимчези доозулган.

Конкурстуг шилилденн түннелинде 4 өөредилге албан черлери тиилекчилер болган. Ол дээрже Сарыг-Септин № 1 школазы, Хандагайты школазы, Кызыл-Мажалыкта «Аяс» уруглар сады, Хову-Аксында 9 дугаар профессионал училище. Бо коллективтер 1 млн. рубль шаңналдарны алган.

Салым-чаянныг уругларга деткимче ажылы чогуур деңгээлде. РФ-тин Президентизинин болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазының шаңналдарын 29 өөреникчи алган. Ол дээрже Ак-Довурак, Кызыл хоорайларның болгаш Барыин-Хемчик, Каа-Хем, Өвүр, Улуг-Хем кожууннарның школаларының өөреникчилери-дир.

Класс удуртукчу башкыларынга деткимче, чаа өөредилге технологияларын шигээдип ап турары дээш, өөредилге-көргүзүп материалдарына көрдүнгөн акшаларны төлээн. 2009 чылда 1600 муң рубль-биле дөрт автобусту школаларга садып берген. 173 школаларның 54 хуузу автомашиналар-биле хандырылган. Уругларны изиг чем-биле хандырылганын акшазы база өскөн.

Сайыт П.А.Морозовтун илеткелдин дыңнаан соонда, ТР-ниң Чазааның Даргазы чамдык школаларда болгаш профессионал өөредилге черлеринде столоваяларда байырлалдар, куда-дой, юбилейлер (арагалаашкын-биле холбашкан) эрттирип турар дугайында медээлер кээп турарын чугаалааш, контрольга алырын сүмелзээн. Сайыттын дугаа-биле өөредилге черлеринге кандыг-даа (арагалаашкын-биле холбашкан) байырлалдар, юбилейлер эрттирерин хараанын П.А. Морозов кожуун администрацияларының даргаларына сагындырган. Сайыт П.А.Морозовтун илеткелин Чазак кежигүннери хүлээп алган.

«Чурттаар оран-сава» болгаш «Көдээ ажыл-агый» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдеринин амыдыралга боттанышкынынга хамаарыштыр илеткел кылган А.С. Самданнның болгаш В.И.Енданның илеткелдерин бирги номчулганы-биле хүлээп алгаш, чедир ажылдаарын дааскан.

Хоойлужудулга палатазын

ФЕДЕРАЛДЫГ

ХООЙЛУЖУДУЛГАГА ДҮҮШТҮ

Март 2-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының чедиги сессиязының ийги хуралы болуп эрткен. Хуралды ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының даргазы Б.К.Балчий-оол башкарып эрттирген. Аңаа 38 айтырыгны чугаалажыр турган. Хүн айтырыгныч кирип турар улуг бөлүк айтырыгларның чамдык илеткелчилеринин келбейн барган чылдагаанындан чамдык элээн каш төлөвилелдерни хүн айтырыгындан ужулган. Чамдык хоойлу төлөвилелдери, чижээлээрге, «Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүгү өскерилгелер кириеринин дугайында» Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунун төлөвилелин, «Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында», «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун төлөвилелин хүлээп албаан.

Тыва Республиканың «Улустун уран-шевер, ус-тывыжының дугайында» Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун, Тыва Республиканың «Административтиг эрге-хоойлу хажыдышкыннарының

дугайында кодекизи» Республиканың Хоойлу өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун, «Тыва Республиканың ниципалдыг тургузулгаларының тузунун болгаш кызыгаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун, «Тыва Республиканың күрүнө өрезинин дугайында» Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Республиканың Хоойлузун, «Өөредилге йында» Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун болгаш галда эрге-хоойлужудулга дугайында элээн каш хоойлу депутаттар бир үн-биле бадд

Хоойлуларга өскерилгелер кирип турарының ужуру 200 дың төнүзүндө күштүг болу ген федералдыг хоойлужуд өскерилгелер-биле холбашкып турар.

Бистиң к

Бай-Тайга кожуунда

ТЫВА ХЕВИМ – ЧОРГААРАЛЫ

Бай-Тайга кожуун чагыргазы чылдың-на Шагаа байланын уткуштур темалыг ажылчын коллегияны эртти чаңчыл апарган.

Бо чылдың февраль 11-де Шагаа байырлалына уткуштур кожуун чагыргазының коллегия хуралын 3 айтырыглыг кылдыр эрттирген. «Тыва улустун бот-бодунга дуза чедирер чаагай чаңчылдары» деп айтырыгны кожуунун социал хөгжүлдэ эргелелинин даргазы Н.Б.Таргын кылып, бурунгудан тыва чонун бот-бодунга дузалажып, демнежи, ажыл-агыйны бүдүрүп чораанын, аймак чоок төрөл чоннарның аразында бот-бодунга дузалажыр айтырыг социал магадылал болуп чораанын илеткелчи онзалар демдеглээн. Тыва хептин онзагай хевирлери болгаш тыва чонга ооң ажык-дузанын дугайында айтырыгны мен бодум белеткеп кириген турган мен.

Бистиң кожуунда Шагаа байырлалы болгаш Наадым уезинде удуртукчулар ыяап-ла тыва хептиг

байырлалдарга киришкен ту хоойлужудуп хүлээп алган.

Темалыг коллегия хура бо удаада «Индия-Русь» джүп чоруур делегей чергели гелгениң киржикчизи Елена лаевна Афанасьева ажылчылегия хуралының залының дгезин белектээн база төрөннарның Ак айда сагыыр чүүниң дугайында (Индия, КМоол, Тибет, Тыва) тайылкылгаш, хей-аът — тыва амыдырал-чуртталганын зидир деп демдеглээн.

Шагаа байырлалын утудуртукчу кадрлар аразы 2009 чылда шылгараңгай ажыны дээш чагырга даргазын раскаал белзэн А.С. Чанзанг Сегбеге, А.Э. Конгарга, А.Джунчапка, В.К. Салчапка тыв Светланы САМБЫЙ-С

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРGAZYНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты
О.Ч. Ооржакка тыпсырыштың дугайында

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле ачы-хавыязы, чоннун ырларын күүседиринге чедишкыннери дээш «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Кызыл хоорайның мэриязының Культура болгаш туризм талазы-биле департаментизинин хей-ниити хемчеглер төвүнүн хөгжүм кезээнин удуртукчузу Омак Чопанович Ооржакка тыпсыр.

Кызыл хоорай
2010 чылдың февраль 10
№13.

Республиканың кадык камгалалының «№2 республика эмнелгези» күрүп албан черинин ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Кадык камгалал адырынга ачы-хавыязы база хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты терапия салбырының эргелекчизи Наталья Николаевна Воверенеге, рентген лаборантызы Валентина Ивановна Смоленовага тыпсыр.

Кадык камгалал талазы-биле чедишкыннери база хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле улуг медицина сестразы Светлана Серафимовна Байкалованы, рентгенолог эмчи Светлана Александровна Гольцованы шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың февраль 19
№14

«Тыва Республиканың Улустун мастери» атты А.К. Тамдынга тыпсырыштың дугайында

Тыва аас чогаалын сайырадырынга болгаш камгалал арттыраарына салышкын болгаш национал херекселдерни белеткээр талазы-биле бедик мергежили дээш «Тыва Республиканың Улустун мастери» атты национал херекселдер талазы-биле мастер, «Тываның национал оркестри» күрүнө албан черинин хөөмейжизи Алдар Константинович Тамдынга тыпсыр.

Кызыл хоорай
2010 чылдың февраль 24
№17

«Тыва Республиканың Улустун мастери» атты Б.Ш. Ондарга

тыпсырыштың дугайында

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле салышкын болгаш национал херекселдерни белеткээр талазы-биле бедик мергежили дээш «Тыва Республиканың Улустун мастери» атты Тыва Республиканың «Сүт-Хөл кожуунун уругларын уран чүүл школазы» школа назы четпээн уругларның муниципалдыг албан черинин национал херекселдер белеткээр талазы-биле башкызы Биче-оол Шыдыраевич Ондарга тыпсыр.

Кызыл хоорай
2010 чылдың февраль 24
№18

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Улуг-Хем кожуунун Эйлиг-Хем сумузуңуң малчыны Март-оол Кыргысович Дамдынга тыпсыр.

Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-

биле Эрзин кожуунун Мөрен сум малчыны Кара-оол Самбиевич Бааж Кызыл кожуунун Кур-Чер сум малчыны Стай-оол Курбаевич Онда Сүт-Хөл кожуунун Ишкин сум малчыны Чечек Натпит-ооловна Онда шаңнаар

Кызыл хоорай
2010 чылдың февраль 26
№20.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Б.С. Шырапка тыпсырыштың дугайында

Республиканың күүсекчи эрге-чорганнарынга ачы-хавыязы болгаш чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчын хүндүлүг атты Тыва Республиканың Т кожуунун чагырга даргазының биргалакчызы Биче-оол Сундуевич Шы тыпсыр.

Кызыл хоорай
2010 чылдың февраль 27
№21

Тыва Республиканың Чазаа Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

«АЧЫЛЫГ БАЙ ОРАН-ЧУРТУН АРАТ КИЖИ ЭЭЛЕП ЧОРЗУН...»

Референдум

Сөөлгү үеде Тывага, ылаңгыя ооң үндезин чурттакчыларына база бүгү чонунга хамаарыштыр элдээртиг сөстөр ажыглап (сөстүн юридиктиг утказын чидирер дээш) «анчыг» чугаалар дыңналып, солуннар, радио-телевидениеге материалдар бо-ла үнүп кээр апарган. Чон аңаа шыдаар шаа-биле харыылап, бодунуң туружун, бодалын илере-дип турар. Чүге дээрге 1990 чылдарда улуг чурттуң политиктиг амыдыралына чонну кириштирбейн, каш санныг кижиги чурттуң политиказын бистер билер бис дээш ээ-харыысалга чок чүүлдерни кылып эгелээниниң түңнелинде, чоннуң хөй кезиниң чурттаар арга-шинээ улам бергедеп, чурттуң күрүне тургузуу божанайнып турар апарган.

Маңаа, бир-ле дугаарында, экономиктиг кризис-даа эвес, а чурттуң политиктиг системазын ооң хөй националдыг чоннарының эрге-ажыктарына дүүштүр, шын чүүлду бодал тургуспааны буруу болуп турар. Боттук политиктиг эргелерни регионнарда бербээн шаанда, ылаңгыя национал республикаларга, кажан-даа экономиктиг хөг-жүлдө чедип алдымач-деп чүве шагда-ла билдингир апарган угаа-дыг-дыр. Чүге дээрге экономика политикадан хамааржыр, политика экономикага даяныр. Ол дээрге Россияга-даа, Тывага-даа, делегей-ниң өске-даа чурттарына чаа чүүл эвес, а чурттап, көрүп эрткен амы-дыралы-дыр. Ооң-биле черге-лештир хөй партиялыг системаны база чурттап эрткен бис. Ол сис-тема ам катап эглип келген. Ооң түңнелинде чүү үнүп турарын чон көрүп-ле тур ыйнаан. Амдызында Россияның Федералдыг күрүне тургузуун быжыглаар, ону үениң чаа байдалына тааржыр кылдыр тургускан ындыг политиканы ка-йы-даа партия ажылдап тып шы-дааан. Азы ажылдаарын күзевейн турар деп-даа болур. Оон туржук национал республикаларны, ок-ругтарны «эзилдирип хайылды-рар» шимчээшкinner шагда-ла эгелей берген. Ол дээрге нацио-нал республикаларны, округтарны ол-бо субъектилерге каттышты-рыпкаш, оларның политиктиг эрге-лерин күш чок болдурар дээн оралдажышкын-дыр. Ындыг хевирлиг политика-биле ажылдап тургаш, чоорту Тываны база «эзилдирип» кааптарын күзеп турар политиктер ону ам ажы-биле чугаалап турар апарган. Аңаа хамаарыштыр Курдманың дар-газы Грызлов, ЛДПР партиязының удуртукчузу Жириновский олар «ядамык» регионнарны «бай» ре-гионнарда каттыштырар, регион-нарның национал аттарын (нацио-нал республикаларны ынча деп турар) ап каапкаш, чүгле 40 ре-гионну арттырарын саналдап ту-рар. Харын-даа национал дылының кырынга өөредирин соксаткаш, чүгле орус дылга өөредир, а тө-рөөн дылынга чүгле «кухняга» чугаалажып тургай-ла дээн уткалыг саналдар база үнүп турар апарган. Аңаа чүгле Татарстаның эки ту-разы-биле халажып чоруткан Пре-зиденти Шаймиев удурланган.

Амгы үеде Тываның кырында политиктиг кара бурут дигрелип турары илден. Ону чон баш удур билген турар ужурулуг. Күш чедер-етпес, чоннуң үнүн дыңнаар-дың-наас-даа болза, демократтыг хамааты ниитилелди тургузар, ооң иштинде национал республикалар-ның чоннарының эргелерин хүлээп көөр, ону Каттышкан Нацияларның делегей эргелери-биле деңней көөр деп сорулганы салып алган, политиктиг эргелер талазы-биле чаарттырган Федерацияның күрүнезин тургузары — ниитилел-хөгжүлдениң амгы үеде шын оруу ол деп медресе билеп турар болганын аңаа ынчаар чөптүү-биле, ажык-чарлыгы-биле кылыр болза, ынчан хөгжүлдениң оруу-биле, эптиг-чөптүг чорук-биле бурунгаар хөгжүүр бис.

Ынчалза-даа амгы үени алгаш көөрге, политиктиг байдал нарын болуп турар. Чамдык политиктер Россия Федерациязының тургу-зуун Американың күрүне тургу-зуунга дөмейлештир, унитарлыг күрүне кылып алыр болза эки деп санап турар. Чамдыктары чөпшээрешпейн, Россия Федерациязының тургузуун камгалап артканы дээр деп турар. Мээң бодалым-биле алыр болза, Россия Федерация бооп артар болза таарымчалыг. Чүге дээрге АКШ делегейниң аң-гы-аңгы чурттарындан чурттап, турумчуп алыр чер-девискээр ди-лээш, (Американың үндезин чону индейлер дээрзин сагындырып каайн) чымчады чугаалаарга, чыг-лып чедип келген яңы-бүрү нация-ның кижилеринден тургустунган кылымал күрүне-дир. Россияның хөй язы-аймак чоннары үе-дүптен бээр кады чурттап келгеш, биригип быжыгып, каттыжып тургаш тур-густунган, амыдырал-чуртталганың аайы-биле барык бойдус чаяаган күрүне болур. Чон бүрүзү каа-я чурттап чораан болдур, ында чурттап артып калган, каттыжып алгаш, Федералдыг күрүнени — Россия Федерациязын амгы үеде тургузуп турары черле чөптүг болгаш таарымчалыг.

Ындыг турбуже Тыва Республи-каның болгаш өске-даа национал республикаларның кырында дир-гелген кара буруттар чылыг чааш-кыны-биле чаагай хөзүндөн яңы-бүрү чечек-чимис үндүреринче эвес, чара шавар чаннык дүжүре-ринче күжүн чыып турары дүвүрен-чиг болбас аргажок. Шак мындыг нарын үеде Тываның амгы удур-тукчулары чамдык хемчеглерни ап турарын чүүлдүгүнүп деткиир кижиги-дир мен.

Бирээде, Тываның Конституция-зынга өскерилгелер кириер, аңаа хамаарыштыр референдум эрти-рери черле чөп. Ооң утказын бөдүүнү-биле чонга тайылбырлап бээр — эң чугула айтырыг ол. Оон башка 1993 чылда референ-думнуң айтырыын ийи уткалыг кон-чуг нарын кылдыр тургузуп каа-ныннан улус ону бадылап эрти-рипкеш көөрге, «алыр чүвени ал-бас» кылдыр бадылап алган бол-

гай бис. Ооң түңнелинде Тыва Пре-зиденти чок республика (күрүне) апарган, а республиканың чону ачылыг бай оран-чуртунуң ээлери эвес апар чыдар.

Маңаа бичии тайылбырдан ки-рип көрейн. Солуннарда бижээнин көөрге, дыка кажарлап каан бо-лур: президент биле казак даргазы дээрге дөмей эрге-дужаалдар-дыр, ынчангаш Казак Даргазы деп адаар болза ажырбас деп билиш-кинни медресе деп турар. Херек кырында ындыг эвес. Президент дээрге күрүне деп сөс-биле дорт харылзаалыг улуг статус болур. Ынчангаш автономнуг республи-кага президент чокта ооң күрүне болуп турар статусу чидер, ни-тизи-биле республиканың статусу, ооң ужу-утказы кудулаар. Прези-дент тургузуу чүгле Тывага эвес, өске-даа бүгү автономнуг респу-бликаларга турар-даа ужурулуг эрге-дужаал-дыр. Ол дээш РФ-тиң составында турар республикалар-ны шүгүмчүлзүн херээ чок, харын-даа оларга Федералдыг күрүнениң хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр оон-даа немелде эргелерни бээр болза, олар улам хөгжүүр, феде-

дээринге дыка ынак. Ол кончуг шын, эки-даа сөс. «Дарга» дээрге, бир эвес ооң чанынга чүнүң дар-газы деп тодарадылга кирибес бол-за, ол ниити сөс апаар, улуг, биче албан-дужаал-даа дивес «дарга» деп чугаалаары-высты база утпаа-лынар. База катап угаадырын оралдажып көрейн: «Президент» дээрге ооң адаарының эпчогунда-даа эвес, чаражында-даа эвес, а ооң ниитилел-хөгжүлдениң амгы үе-чадазында «күрүне баштыңы» дээн уткалыг бедик албан-дужаал-дыр. Ол күрүнениң иштинде Казак турар болгай.

Бис РФ-тиң составында турар хөй национал республика-дыр бис. Кандыг-чүү-даа болза, 1921-1944 чылдарда делегей субъектизи база болуп турган. Делегей субъектизи болуп, амгы РФ-тиң составында турар автономнуг республикалар хамаанчок, ам хамаарышпас күрүнелер апарган республикалар безин турбаан боор. Ол бистиң төөгүсү, ол бистиң алдарымыс! Тываның күрүне болурунга ынчан-гы ССРЭ-ниң политиктиг, экономик-тиг улуг дузазын кажан-даа утпас бис.

...1993 чылда референдумнуң айтырыын кончуг нарын уткалыг кылдыр тургузуп каанындан чон ону бадылап эртирипкеш көөрге, «алыр чүвени албас» кылдыр бадылап алган болгай бис. Ооң түңнелинде Тыва Президентизи чок республика (күрүне) апарган...

рация улам быжыгар.

Бистиң Тыва Республика Пре-зидент эрге-дужаалды эдилеп тур-гаш, ону эки тура-биле чидиргеш, кайы хире кудулап (күрүне статусу чок калгаш) батканы-высты утпаан боор силер. Ам ол эрге-дужаалды катап тургузуп алыр дээш, Кон-ституция Хоойлу езугаар бүгү-ле херек чүүлдерни сагып кылгаш, ре-ферендумга бадылааш, Консти-туцияга быжыглап алыр деп ший-тирнүп хүлээп алганы кончуг шын. Республиканың бүгү чону ону деткир дээрзинге бүзүрээр мен. Апрель 11-де болур референдум ону көргүзе бээр. Референдум соонда Тываның чаарттырган Конституциязын езугаар Респу-бликаның дээди эрге-чагырга дүжүлгезин Президент — Тываның Чазааның Даргазы кылдыр катап эде адаар деп турар. Ам канчаар, ол-даа болза, кончуг берге ажыл-ды харын-даа бээрлендирип кел-ген чүвени, амдызында ындыг-даа болур-ла ыйнаан. Алыс шы-нында, республиканың амгы күрү-не структуразын езугаар алыр бол-за, Президент дужаалы аңгы турар, Казак Даргазы дужаал аңгы турар болза, оон-даа таарымчалыг бо-лур. Ийи аңгы бедик албан-дужаал-дар-дыр. Ындыг политиктиг тургу-зуглуг республикалар бар-ла бол-гай. Ону Тываның Конституция-зынга айткаш, чоп тургузуп албас деп. Оон өске чүүлдерни РФ-тиң Конституциязынга дүүштүр кылып алыры черле чөптүг. Чаңылдар аңгы, хоойлу чаңгыс болгай. Ийе харын, чөөн чүк улустары «дарга»

Амгы үеде Россия Федера-циязының административтиг тургу-зуун кайы хамаанчок өскерттип, хөй националдыг, үе-дүптен кады-кожа чурттап келген чоннуг, чамдыкта-ры боттары национал республика статусуг — ындыг Федералдыг күрүнениң тургузуун божаннадыр болза, Төп чагыргага бүзүрел чок байдал тургустунуп кээп болур. Каттыгларның орун солугура, түңнел өскерилбес. Бир эвес Төп Казак бодунуң субъектилерин дорт удуртуп-башкаарындан ойталап, харын-даа «аартыктап», бир-ле черже чыпшыр идиптерин бодап, оон адырлып алырын күзеп турар чүве болза, 1990 чылдарның дең-лине бады баарының айылы бар.

Сөөлгү үеде Тываны Крас-ноярск крайга кадыксаан элдээр-тиглер чоннун бажын чоорту төө-редириниң кырында келген. Крас-ноярск крайны багай дивес мен. Улуг-Хемниң унун ээлзэн бай-бай-лак оран-дыр. Ынчалза-даа катты-жар-ла дээш карак-кулак чок кат-тышкан ажы бар бе? Көрээлинер че.

Бирээде. Край дээрге, анаа-ла административтиг улуг девискээр-дир. Ол чеже-даа бай, чеже-даа улуг болза, национал республика-ларда дег, Конституция чок бол-ганындан ооң күрүне статусу деле-гейниң өске чурттарының көрүжү-биле алыр болза, республика дең-нелинге четпес болуп турар. На-ционал республикаларны оларның соңгуп, бадылап алганы Президент азы Казак Даргазы удуртуп-баш-карып турар. Чүге дээрге нацио-

нал республикалар РФ-тиң соста-вында турар-даа болза, ында «кү-рүне» деп билишкн бар болга-нындан ындыг. Россия Федерация-зының күрүне тургузуунуң күштүг болгаш онзагай чүүлү — ооң составында национал республи-калар, крайлар болгаш областар, округтар бактаап турарында! Ын-дыг тургузуглуг күрүне делегейде кайда-даа чок, аңаа чоргаарланыр ужурулуг бис! Ол тургузугну эки быжыглап алыр болза, кандыг-даа күрүне бистиң чуртувусту чемелеп шыдаас.

Ийде. Бир эвес кончуг улуг, күштүг Федералдыг күрүнениң төвү боттарының экономиказы арай кошкак регионнарынга дорт дузалап шыдаас чүве болза, ооң бир девискээри — Красноярск край биске дузалап шыдаар бе деп, чон чигзинип турар. Ынчангаш чүгле Тыва эвес, Красноярск край-га Хакас Республиканы база кадар деп турарына ол республиканың чону база удуртулгазы ону детки-вейн турарын солуннар чөптүү-биле чырыдып турар. Ында база ужу-ла бар. Моон мурнунда административтиг улуг девискээр — Красноярск крайның соста-вынга турган область, ам Хакас Республика апаргаш, кайы хире хөгжүй бергенин көрүп-ле тур силер ыйнаан. Москва-биле дорт хандырылга, харылзаалыг болуп, республиканың бот-башкарып миннир эргелериниң (политиктиг) калбарганының салдары ындыг күштүг болганы ол.

Тываны Красноярск крайга кадар деп турары ооң чонунуң күзел-бодалындан хамааржыр. Мен бодаарымга, республиканың бүгү аймак чону аңаа чөпшээреш-пес боор. Бир эвес ындыг айтырыг чиди-биле тургустунуп келир чүве болза, Тывага референдум эрти-рер апаар деп бистиң Казак Дарга-зының чугаалап турары кончуг шын. Республика биле крайның күрүне тургузуу ийи аңгы-ла бол-гай. Ынчал кээрде, Тываны Крас-ноярск крайга эвес, а Красноярск крайны Тывага кадар дээн болза, ужурулуг-ла-дыр. Кандыг-чүү-даа болза, Тыва делегей субъектизи бооп, 1921-1944 чылдарда турган-на болгай: туктуг, сүлдө демдиктиг, гимниг, боду акшалыг, маркалыг, кыдыг-кызыгаарлыг, даштыкы харылзаалыг дээш, оон-даа өске күрүне деп статусту бадыткап турар демдектерлиг. ТАР-ның эки турачы шериглери Ада-чурттуң Улуг дайынына киришкени — база ооң бадыткалы.

Депутаттар санынга хамаарыш-тыр каш сөс. Тывага 32 депутат ту-рары таарымчалыг. Субъект бүрү-зү каш депутаттыг болурун боду шийтирилээр чүве болганда, Москва биле Тываны дорт деңней көргөн херээ чок деп бодаар мен. Шынал-ла, он ажыг миллион чурт-такчылыг, экономиктиг күчүзү улуг мегаполис чүге чүгле 35 депутаттыг болганы арай элдептиг-дир. Чок-ла болза акшазын харамнанга-нында, чок-ла болза чагырып-дужаарга эптиг болганында бе — база билдинмес-тир.

Кандыг-даа өскерилгелер, чаартылгалар болур болза, ачылыг бай оран-чуртун арат кижиги ээлеп чорзун, чурттап чорзун, акы-дунма найыралды алгап чорзун, йөрээп чорзун деп күзээр-дир мен. Ын-чангаш Тываның Конституциязынга өскерилгелер болгаш чаартылга-лар кылырда референдум эрти-рери черле чөптүг шийтир-дир. Тывага Президент эргелел-баш-карылганын катап Конституция езугаар тургузар деп шийтир хүлээп алганы база кончуг шын-дыр.

Шомаадыр КУУЛАР,
журналист.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Россия Федерациязының чоннарының Тыва Республиканың девискээринде турар культура салгалдарының (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының) объектилеринин даңзызын бадылаар дугайында

2010 чылдың январь 22 №12 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының чоннарының культура салгалдарының (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының) илереттинген объектилерин камгалап арттырар, ажыглаар, непередир болгаш күрүнө камгалалын тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Россия Федерациязының чоннарының Тыва Республиканың девискээринде турар культура салгалдарының (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының) объектилеринин даңзызын бадылаар.

2. Кирген даңзыда айыттыгган культура салгалдарының объектилерини культура салгалдарын камгалаар дугайында федералдыг болгаш республика хоойлужудулгаларына дүүштүр камгалалда турарын доктаадып тургузар.

3. Культура салгалының объектилеринин

девискээрин ажыглаарының федералдыг болгаш республика хоойлужудулгалары-биле доктаадып тургускан чурумун тус-тус кижилер болгаш юридиктиг черлер организас-эрге-хоойлу хевирин хамаанчокка, албан сагырын доктаадып тургузар.

4. Бо даңзыда айыттыгган объектилерини Россия Федерациязының чоннарының культура салгалдарының (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының) объектилеринин чаңгыс аай күрүнө даңзызынче кириери-биле документиленни доктааткан чурум езугаар культура салгалдарының хоойлужудулгаларын сагырының хайгааралының талазы-биле Федералдыг албанчыне Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызы кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың январь 22-де №12 доктаалы-биле бадылаан

Россия Федерациязының чоннарының Тыва Республиканың девискээринде турар культура салгалдарының (төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарының) объектилеринин даңзызы

Культура салгалының объектизинин ады	Тураскаалдың турар чери
1	2
1. Ажыг-Хөл I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Шивилиг суур, Шивилиг суурдан мурнуу-барыын талаже 13,8 км. Ажыг-Хөл чоогунда, Куртушибин сынының мурнуу талазында улуг эвес тулаалыг онгар черде
2. Ажыг-Хөл II. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Шивилиг суур, Шивилиг суурдан мурнуу-барыын талаже 13,8 км. Ажыг-Хөл чоогунда, Куртушибин сынында улуг эвес тулаалыг онгар черде
3. Ак-Даг I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң соңгу чүгүнде 9,9 км-де, Эрбек хемниң оң талазында бедигээште
4. Бай-Даг I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң соңгу чүгүнде 11,3 км-де, Эрбек хемниң оң талазында бедигээште
5. Бай-Даг II. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң соңгу чүгүнде 13,2 км-де, Эрбек хемниң оң талазында бедигээште
6. Бай-Даг III. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң соңгу чүгүнде 12,6 км-де, Эрбек хемниң оң талазында бедигээште
7. Бай-Даг IV. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң соңгу чүгүнде 12,3 км-де, Эрбек хемниң оң талазында бедигээште
8. Ак-Хөл I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Туран суур, Туран суурнуң барыын талазында 18,3 км-де, Кара-Оорга сынының мурнуу талазының эдээнде
9. Ак-Хөл II. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Туран суур, Туран суурнуң барыын талазында 18,1 км-де, Кара-Оорга сынының мурнуу талазының сиртинде болгаш эдээнде
10. Ак-Хөл III. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Туран суур, Туран суурнуң барыын талазында 18 км-де, Кара-Оорга сынының барыын талазының эдээнде
11. Ак-Хөл IV. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Туран суур, Туран суурнуң барыын талазында 16,7 км-де, Кара-Оорга сынының барыын талазының эдээнде
12. Ак-Хөл V. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Туран суур, Туран суурнуң барыын талазында 17,9 км-де, Кара-Оорга сынының мурнуу талазының эдээнде
13. Кара-Оорга I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Туран суур, Туран суурнуң соңгу-барыын талазында 13,6 км-де, Кара-Оорга сынының барыын талазының эдээнде
14. Кара-Оорга II. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Туран суур, Туран суурнуң барыын талазында 13,3 км-де, Кара-Оорга сынының барыын талазының эдээнде
15. Кара-Оорга III. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Туран суур, Туран суурнуң соңгу-барыын талазында 12 км-де, Кара-Оорга сынының барыын талазында улуг эвес тейиниң бажында
16. Кара-Чоога I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң соңгу талазында 17,2 км-де, Эрбек хемниң солагай талазында чооганың аксында
17. Кара-Чоога II. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң соңгу талазында 18,6 км-де, Эрбек хемниң солагай талазында бедик баалыкта
18. Кундустуг I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Кызыл хоорай, Кызыл хоорайның барыын кызыгаарында 0,8 км-де, Кундустуг аржаанындан 0,4 км-де
19. Оргу-Хову I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Хадың суур, Хадың суурнуң чөөн талазында 7,8 км-де, Арзак деп черде, Өөк сынының соңгу ооргазының барыын талакы эдээнде
20. Оргу-Хову II. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Хадың суур, Хадың суурнуң чөөн талазында 9,1 км-де, Арзак деп черде, Өөк сынының соңгу ооргазының чөөн талакы эдээнде

1	2
21. Оргу-Хову III. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Хадың суур, Хадың суурнуң чөөн талазында 8,7 км-де, Арзак деп черде, сынының соңгу ооргазының барыын талакы эдээнде
22. Оргу-Хову IV. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Хадың суур, Хадың суурнуң чөөн талазында 8,3 км-де, Арзак деп черде, хемниң оң талакы эринде баалыкта
23. Сөөскен (Саускен) I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң барыын талазында 24,2 км-де, Эрбек хемниң оң тала баалыкта
24. Сөөскен (Саускен) II. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң барыын талазында 24,3 км-де, Эрбек хемниң оң тала баалыкта
25. Сөөскен (Саускен) III. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң барыын талазында 21,9 км-де, Эрбек хемниң оң тала баалыкта
26. Чинзаш I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Туран хоорай, хоорайның соңгу-барыын чүгүнде 19,7 км-де, Чинзаш сынының чөөн талакы ийинин эдээнде
27. Эки-Оттуг I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң талазында 20,5 км-де, Эрбек хемниң оң талазында
28. Эки-Оттуг II. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Эрбек суурнуң талазында 21,8 км-де, Эрбек хемниң оң талазында
29. Эрбек I. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суурнуң талазында 2,2 км-де, Эрбек хемниң оң чарыында баалыкта
30. Эрбек II. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-III вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суурнуң талазында 6,8 км-де, Эрбек хемниң оң чарыында баалыкта
31. Эрбек III. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суурнуң барыын талазында 0,3 км-де болгаш Кызыл хоорай к-де, Енисей хемниң оң талазында бедик баалыкта
32. Эрбек IV. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суур, Эрбек суурнуң соңгу-чөөн талазында 3,5 км-де болгаш Эрбек хоорайның чөөн талазында 5,5 км-де, Енисейниң оң чар даглар аразының ыйгылаажының оң талакы эринде
33. Эрбек V. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суур, Эрбек суурнуң соңгу-чөөн талазында 3,9 км-де болгаш Эрбек хоорайның чөөн талазында 5,4 км-де, Енисейниң оң чар даглар аразының ыйгылаажының оң талакы эринде
34. Эрбек VI. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суур, Эрбек суурнуң соңгу-чөөн талазында 4,1 км-де болгаш Эрбек хоорайның чөөн талазында 5,7 км-де, Енисейниң оң чар даглар аразының ыйгылаажының оң талакы эринде
35. Эрбек VII. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суур, Эрбек суурнуң соңгу-чөөн талазында 4,1 км-де болгаш Эрбек хоорайның чөөн талазында 5,5 км-де, Енисейниң оң чар даглар аразының ыйгылаажының оң талакы эринде
36. Эрбек VIII. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суур, Эрбек суурнуң соңгу-чөөн талазында 4,4 км-де болгаш Эрбек хоорайның чөөн талазында 5 км-де, Енисейниң оң чар даглар аразының ыйгылаажының ортузунда
37. Эрбек IX. Базырык Бистиң эрага чедир VIII-IX вектер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суур, Эрбек суурнуң соңгу-чөөн талазында 4,8 км-де болгаш Эрбек хоорайның чөөн талазында 4,9 км-де, Енисейниң оң чар даглар аразының ыйгылаажының ортузунда
38. Эрбек IV. Бистиң эрага чедир VIII-III вектерде петроглифтер бар чер	Тыва Республика, Кызыл кожуун, Эрбек суур, Эрбек суурнуң соңгу-чөөн кызыгаарында 0,1 км-де болгаш Эрбек хоорайдан 8,2 км-де, Енисейниң оң чарыында даштарның орунда
39. Дөгээ. Онзагай ыдыктыг чер	Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Кызыл хоорайның талазында 0,2 км-де, Дөгээ (Туге) даа

Р.К Чудан-оолга «Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсырын дугайында

2009 чылдың октябрь 16 №518 Кызыл хоорай

2006 чылдың июль 13-те «Тыва Республикага «Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсырын болгаш негелделеринин дугайында» №1891 УХ-1 Хоойлузунун 1 чүүлүн удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 1954 чылда төрүттүнген, Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунда чурттап турар, күш-ажыл стажы 35 чыл, Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем

яамызының «Өөредилге болгаш адырынга хөй чылдарда үре-түн ажылы дээш» №1257 Хүндүлел биж 2008 чылдың август 11-де шаңнатки Кыргысовна Чудан-оолга «Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсыр.

2. Бо доктаалды «Тувинская г болгаш «Шын» солуннарга парлаар Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер кириеринин дугайында

2009 чылдың октябрь 21 №522 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 14-те «Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының болгаш оң структуразының дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» №591 доктаалы-биле бадылаттыгган Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 51 пунктунун үшкү абзазын зында эдилге-биле парлаар:

«Сайып оон киригенин езугаар Тыва Республиканың Чазаның албан-дужаалга то болгаш оон хостаар оралакчыларлыг (

2) 53 пунктуда «оралакчы» деп «оралакчылары» деп сөс-биле сол

2. Бо доктаалды «Тувинская г болгаш «Шын» солуннарга парлаар Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Сөөлгү чылдарда, ылаңгыя бо кыштаглаашкын үезинде, республиканың көдээ ажил-агыйынын мал адырынга өрүлгөни көвүдээни-биле байдал элээн чидигленген. Байдал оон-даа артык нарында болза, олар чүгле малче вес, кижилерже безин халдаар чыгы апарган болгаш алчаа аары өөскүп болур айыл база тургустунуп келген. Өрт буттук кокайларның малга хорамчазы мал чеми едешпестээни өйдө, соок кыштың чыккылама хүннери амдабайн турарындан болгаш олар-белчирилдерде кылын арның дүшкениниң уржуундан ындында-ла бергедежи-арар малчыннарның база бир баш аары апарган. Ону арымдаалааш Тыва Республиканың Чазаа, Көдээ ажил-агый яамызы база ТР-ниң Аңныр болгаш балыктаашкын алазы-биле күрүне комитети февраль 5-тен март 5-ке чедир аны көвүдээн бөрүлөргө удур шыңгы демисел чорудар кцияны чарлаан турган. Оон дугайында ук комитеттин ол специализи Виктор Сыратович Оюндан тайылбырлап ээрин дилээн мен.

Республикада бөрүнүн кө-эни-биле малчыннар чазак-ча-аже оларны узуткаар деми-чорударын дилээн билди-икиннерни оон мурнундагы арда-ла кирип турган. Чоокта ынаашкын талазы-биле хынал-орудар федералдыг төптүн аң-ашкын чизезинде бо чылдың-инде республиканың девискээ-ге 2117 бөрү бажы тодарат-ан бооп турар-даа болза, бис-комитетке хамааржыр дуржул-г специалистер бо талазы-биле санал-оналдыг болгаш олар-саны эвээш дизе-ле, 3500-4000-н турар деп турар.

Сөөлгү үелерде бөрү өлүргени дээш аңчыларга, малчыннарга ша-нал акшаларны үндүрбейн турганы, оон мурнунда калбаа-биле ажы-лап турган бөрүнү хораннаар хо-ранны бүгү Россияда бойдус кам-галалын чорудар албаннар хоруп кааны-биле оларның саны өзүп көвүдөп турарының кол чылдагаа-ны ол бооп турар. Мурнуку чыл-дарда малчыннар бөрү туткан мал-дың өрттөн күрүнениң камгаладыл-га фондузундан ап турган болза, а колхоз-совхозтар буурап дүшкөн соонда, ол дуржулга утундурган.

Ам болза бөрүнү өлүргени дээш аңчыларга болгаш малчын-

ЧЕР-ЧЕРЛЕРДЕ КҮШТҮ МӨӨҢНЭЭН

(Кожууннарда хары угда эгелээн аглаашкын үезинде 73 баш бөрү узуткаттынган)

нарга күрүне тускай шаңнал акша-ларны төлөп бээр доктаалдарны хүлээп алган. Ниитизи-биле бо хем-чеглерге 2010 чылда 2 миллион рубльди аңгылаан. Ынчангаш аңаа даянып, бир улуг бөрүнү өлүргени дээш аңчы кижиге 5 муң, март-апрель айларда төрүп эгелээн кыс бөрү дээш 7 муң рубльди, бөрзек дээш 500 рубльди төлээр. Оон ыңай эң хөй бөрү өлүргөн кожуун 70 муң, бригада - 50 муң, аңчы кижиге 30 муң рубль хемчээлдиг шаңналды чыл төнчүзүнде тыпсы-ры көрдүнгөн. ТР-ниң Чазаа фев-раль 2-ден эгелеп бөрү-биле деми-сел чорудар айны чарлаан, ынчан-гаш республиканы барыын, төп бол-гаш мурнуу деп 3 улуг зонага чар-гаш, зона бүрүзүгө ук хемчеглер-ниң ажил-чорудулгазын уштап-баш-таарын ТР-ниң Чазааның Дарга-зының оралакчыларына дааскан.

Эрткен чылдан эгелээш фев-раль 1-ге чедир 3676 баш шээр, 1843 баш бода, 229 баш чылгыны бөрүлөр туткан бооп турар бол-гаш когаралдың ниити түңү 11 мил-лион рубль четкен. Ынчангаш Ча-зактың тускай дужаалы-биле рес-публиканың девискээринге фев-раль 5-тен март 5-ке чедир хары

угда шупту кожууннарда бөрүлө-ге удур аглаашкынның демисел чорудар айны чарлаан бис. Бо хүн-нерде демисел чорудар айның дур-гузунда 73 бөрүнү, а чаа 2010 чыл-дан эгелеп 108 баш кокайны узут-каан. Демниг аглаашкыннарда мал тудуп турар бүгү көдээ ишчилерни, аңчыларны, аңчы бригадаларны хаара туткан. Ниитизи-биле респуб-ликада бо хемчеглерге киржир 61 бригаданы тургускан, ында 315 кижини хаара туткан.

Араатаннарны тып илереткен черлерден келген медээлерден алырга, Бай-Тайгада - 23 баш, Сүт-Хөлде - 33, Барыын-Хемчикте - 130, Чөөн-Хемчикте - 181, Улуг-Хемде - 23, Чаа-Хөл болгаш Чеди-Хөлде - 97, Тес-Хемде - 238, Эрзинде - 307, Кызыл ко-жуунда - 319 баш бөрү тодарат-тынган бооп турар. Оларның-биле демисел чорудар "күштерниң" саны база аңгы-аңгы. Чижээ, Тес-Хем кожуунда 15 кижилиг, үш ма-шиналыг, 8 аъттыг 3 аңчы брига-дазы тургустунган, Чеди-Хөлде а-глаашкынга киржири-биле 35 ки-жилиг 6 бригада белең, Кызыл ко-жуунда болгаш өске-даа черлерде харга чоруур "Бураннарны" база

ажыглап турар.

Кожавыс Моолда шак мындыг демниг бөрү аглаашкыннарын чо-рудар ажылды доктаамал чарлап, ынаар бүгү чонну хаара тудуп ту-рары чаңылчаан бооп турар. Бис база ону шижээди алып болзу-вусса, артык эвес.

Ынчангаш бо бүгүнү барым-даалап, ТР-ниң Аңныр болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитети демисел чорудар айның эгезинде шупту кожууннардан бөрү аглаары-биле тургустунган бригадаларның удуртукчуларын февраль айның эгезинде чыгаш, оларга тускай өөредиглиг тайыл-быр ажылдарын чоруткан. Аңаа келген специалистер болгаш аң-чылар моол таланың кызыгаар-жылары-биле ужуражып, оларның-биле сырый харылзажып, кады демниг ажылдарының айтырыг-ларын дарый шиитпирлээрден ча-зак-чагырга черлеринден дилээн. Ол ышкаш аглаашкын соонда-ла моол тала-биле арга-дуржулга сол-чуушкуннарын доктаамал чоруда-рын болгаш оларны кандыг чурум-биле эрттирерин саналдааннар.

Карим МОНГУШ
чугаалашкан.

Аңчыларга болгаш малчыннарга сүме

УЗУТКААРЫ НЕГЕТТИНИП ТУРАР

Редакциядан: Тыва журналистиканың төөгүзүнде солуннарда үнген очерктер, уран чурумалдар тыва чогаалдың көскү чогаалдары апаргылаан. Чижээ, Салчак Токаның «Шын» солунга үнген «Бөрүлөрни аглаары» деп материалы ам тыва чогаалдың көскү чогаалдарының бирээзи апарган, школа программасынче кирген, ону өөренип турар болгай. Бөрүлөрниң аал-коданнарже, одаларда малче халдаары ынчангы үениң чидиг айтыры турганын оон билир бис. Сөөлгү үеде база малчын коданнарның мал-маганын өөр бөлүк бөрүлөр узуткап, хөй когаралды чедирип турар. Малче халдаан бөрүнү аглаан кижиге кыс бөрүнү өлүргени дээш 7 муң рубль, эр бөрүнү өлүргени дээш 5 муң рубль, бир бөрзек дээш 500 рубльди төлээр деп доктаалды ТР-ниң Чазааның деңнелинге хүлээп алганы бөгүн база ол чидиг айтырыгларның бирээзи болуп турарын херечилеп турар. Дуржулгалыг аңчы Альберт Степанович Санчат эгелеп чоруур аңчылар база анаа-ла мал ажылдыг кижилерге арга-сүме кылдыр мал бажының санын камгалап алып дээш бөрү-биле канчаар демисежирге экил азы ол араатан аңчы аглаарының аргаларының дугайында бижип, ном кылдыр үндүрер дээш ажылдап турар. Көдээ ажил-агыйга оон сүмези кончуг чугулазын өөренип көргөш, ол ажылдың эге үзүндүлерин бөгүн парладыбыс.

Өрүлөр-биле демиселдинч чугулазы

Кижилер биле бөрүлөрниң ында чөрүлдээ шаг-шаандан р туруп келген. Бөрү-биле де-селге кижилер шупту аргалар-дузактап, какпалап, хораннап, ап, сегиртип, уязындан оол-зын уштуп узуткап, самолет, ма-на-техника дээш, бар-ла арга-ны ажыглап келген. Бөрүлөр а улам кажарап, удурланыр ар-арны тып, кажары, угаангыры, демчилелдин, ай-айы-биле аш-руур шыдамы дам бар чыдар. - аңчы кижини ылгап билир, чүнү кылырын баш удур угап-лип кааптар араатан. Ол бир тап какпага киргеш, уштунган-ла, ол дараазында каян-даа-кпага алдырбас, эрте халый-эр. Бир аңчы бөрүнүн бөрзек-рин үнгүрүндөн уштуп апарган-ла, оон чыдын каян-даа утпас-ту истеп чоруурга, бир коданче-ре берген болза, ол аалдың-лын кырып, хыдып туруп бээр. - бөрү аалды ай-даа иштинде-ичилеп кээр: аалда каш кижини-ил, мал-маганын, боолуг аңчы-р бе, чок бе, кандыг үеде мал-нынга кижилер турбазыл дээш-утузуң көрүп алгаш, халдааш-кып каап болур. Ынчангаш оон-ле демисел чорудар деп бодаар-ла, бөрүлөрниң амдырал бай-лының дугайында өөренип алы-н чугула.

Төрөл бөлүк дээрже эр, кыс ийи-рү боттарының бир, ийи харлыг-олдары-биле болур. Төрөл бөлүк-өрүлөрниң баштыңчызы кыс бөрү-болур. Аңаа бөлүк чаытыр.

Олар аңнаар тускай девискээрлиг, ону суук болгаш кадыг албаны-биле кызыгаарлап алып. Кыс бөрү чылдың-на 5-7, а чамдыкта харын-даа 9-12-даа чедир төрүптөр. Ынчангаш оларга удур демиселди бичии-даа кошкадыр болза, оларын баш саны кончуг дүргөн өзер. Баш саны өзүп, девискээринде чиң че-ми эвээжеп эгелээр болза, улгады-берген ийи харлыг оолдарын бөл-лүк ойладыптар. Олар эжелеттин-мээн девискээр дилеп, девискээр-тыппайн чыткаш, шимээн үндүр-бес, кайы хамаанчок улуvas, тояп чоруп тургаш, эжелеттинмээн бир-черге доктаай бээрлер. Эдержир-үези (декабрь төнчүзүндөн март-айга чедир) келирге, аразында кыс бөрүнүн кичээнгеи дээш каржы-зы-биле тутчур, тилекчини кыс бөрү шилип алып, ынчалдыр база-ла аңгы чаа бөлүк тыптыр.

Төрөл бөлүктүн чурттаар де-вискээри делгем болганда, ол черни бөрүлөр 5-8 хонгаш-ла, эргип каап турар.

Дүне азы эртенги үеде аңнап-каапкаш, хүндүс удуп хүнээрлер. Тодуг бөрүлөр дыңзыг удуй бээр, чүгле кыс бөрү бажын көдүрүп-каап, дыңнаалал, чыт тыртып каап-чыдар. Караңгы имирге чедир-дыштанып удуп алгаш, баштай кыс бөрү туруп келгеш, чыткан өөрүн тургузупкаш, баштааш чоруптар. Аскыр бөрү адак соонда туруп-келгеш, эзеп, ыңай-бээр көргөш, бөлүктүн соонга таваар шошкуп-чоруур. Кыс бөрү аң изинге тава-рышкаш, думчуун исче кирип шаш-каш, аскыр бөрү-биле сегит ба-жынче шошкуптар. Бөрзектери аң-

ны бүзээлээш, ада-иезинин чаштып-чыдар черинче сывыртап чоруп-тарлар.

Эртеденнер санап көөрге, дуогулуг аңчы чөпшээрел езугаар-аңнап турарлар чылда чүгле 2-4 хуузуң адып турар болза, бөрүлөр оон үш-дөрт катап хөй тудуп чип-турар. А төчөглекчилерниң чеди-рип турар когаралы 4-6 хуу чедип-турар. «Бөрү аңнаары» деп ном-нун автору А.П.Суворовтун бижи-п турары-биле алырга, бөрүлөр чыл-да 300 баш аңчы хорадып турар. Бир улуг бөрү чылда 3-6 тонна-chedир ээтти чиптер.

Бир эвес республиканың деви-скээринде 2500 баш бөрү (300-340 бөлүк) бар болза, мал-маганга оон-chedирип турар когаралы 20-25 млн. рубль болуп турар-дыр. 1970-1990 чылдарда бир чылда 400-500 баш бөрүнү чок кылып турган бол-за, ам ыңдыг деңнелде ажил чо-рутпайн турар. Оон бир чылда-гааны - аңныр ажил-агыйларнын ажилчыннарын кызырганы.

Аңчы кижиниң календары
Бөрүнү чүгле чылдың кышкы-үезинде чедишкенин аңнап-болур дээрже, шыңга дүүшпес.

Чазын: апрель, май эгезинде-кышкы хар кончуг дүргөн эрип, карандылап эгелээр үеде кыс бөрү-боозу улгаткаш, аскыр бөрү-биле бөлүктөн адырып, кол девискээ-ринче чедип келирлер. Кыс бөрү-нүн оолдаар үнгүрү шык азы оон-чоогунда кижини изи бар болза, ол-өске черге чаа үнгүрүнү казып, ону-сиген, бүрү-биле чымчактап алып-Төрүүрүгө чедир 2-3 хонук арткан-болза, кыс бөрү кайнаар-даа бар-

бас, үнгүрүнүн чанындан ыравас, аңнаарын соксадыптар. Эниктер-төрүттүнгөш, олар доругуп келги-же чедир үнгүрдөн үнмес, чүгле-албаннарда азы аскыр бөрүнүн-эккелген чемин чиирде үнер. Бөрү-лерниң кончуг чажыт үези ол. Кижини караанга көзүлбес, дааш үндүрбес, мал-маганче халдаш, чүгле чер-лик аң-мен, кодан, куш тудуп амы-дыраар. Чүгле кандыг-бир айыыл-болганын медээлеп улуур. Ол үеде-аңчы кижини бөрүнүн кайы угже-барганын өл малгаштыг черде-изинден тодарадып, кайда албан-нап турганын картага демдегеп-алыр.

Июнь айның ортаа үезинде бөр-зектер үнгүрүндөн үнүп эгелээр-болгаш ада-иези оларны үнгүрдөн-бичии-даа ыратпас.

Июль ортан үезинде бөрзектер-үнгүрүндөн үне халчып кээп, ол-чоогунун девискээрин са базып-кааптарлар. Ол база бөрү оолда-рын тып алырының демдээ. Бо үе-де ада-иези иелээ аңнап эгелээр, ынчангаш аңчы улус кыс азы бөрү-өттүнүп улупкаш, кайда турарын-тодарадып ал болур. Аштаан бөр-зектер үн алчып, янзы-бүрү кыл-дыр алгыржып харылагылаар. Кол үнгүрдөн аңгыда, чоок-кавыда-чаштынар артык үнгүрлер база-тургулаар. Ол үнгүрлер аразынга-какла салып, суг ижер дээш кылып-алган оруктарын ажыглап болур.

Сентябрь, октябрь айлар.
Дуогулуг аңчының эткин үези. Ол-үеде сыын өттүнүп эдискилеп-тур-гаш, бөрзектерни-даа, бөрүлөрн-адып ал болур.

Октябрь айда оларның бо чыл-

гы бөрзектериниң кырынга 1,5-2 харлыг бөрүлөр каттыжып келир-болгаш, төрөл бөлүк мөөңнежи-бээр. Октябрь-ноябрь айларнын-егезинде, улуг хар чагбаанда, дузак-салырын белеткеп, бөрү какпа-ларын база белеткээр.

Ноябрь-декабрь ортан үезинге-chedир эдержилге эгелевээнде, мал-маган, аң тудуп чиген черлерде-сектерни ажыглаарын көрүп, какпа-дузак-биле аңнаашкынны чорудар.

Декабрь-январь айлар - эдер-жилге үези. Олар төрөл бөлүктүн-кол девискээринге дөгере чыгып-келир. Эр, кыс бөрүлөр уя турар-черинге аңгыланып келирлер. Бөрү-лерниң турумчуур черин өөренип-шинчилээрде, чадаг чоруп, ис-арттырып болбас. Аът мал изин-бөрүлөр сезиг белең албас.

Бөрүнү истээр

Бөрүлөрниң истерин аңгылап-билиринден аңгыда, ол истерин-номчуп билири чугула. Араатан-оожум, далаш чок чоруур бе азы-сезиглиг бе, тодуг бе азы аш бе-дээрзин истен билип ап болур. Улуг ыт изин баштай көөрге, бөрү-изи-биле демейзимээр болур. Ынчалза-даа бөрү ыттан аар бол-гаш, изи харже хандыр бастынар. Чаа чагган харга азы өл элезинге-бөрү изи кончуг тодаргай көстүр.

Бөрүнүн изинден санын, оон-кажан эрткенин, кайнаар эрткенин-тодарадып өөренири хөй үени-чарыгдар, ынчангаш малын кам-галап алыксаан аңчы болур дээн-кижини аалында малының, ыттарнын-истерин өөренип көрүп, эрги, чаазын ылгап өөренип тургаш, чугула билиглерни чедип ал болур.





ШКОЛА АМЫДЫРАЛЫ



БАШКЫМГА УЖУРАШТЫМ

● Бодум Парижте мен

Экии, хүндүлүг редакция!

Силерге бир дугаар чагаа бижип оарым бо. Ажылым аайы-биле бодум Парижте чурттап чоруур болгаш чуртумга кээп чорааш, бо чагаамны дунмамга бижээш, арттырып каан мен.

Бо хүнде дээди эртемниг, ажил-агыйлыг, аал-оранныг чурттап чоруур дээр, «А» деп үжүк өөредип каан башкымның буяны деп билип чоруур мен. Башкым ады — Евдокия Ивановна. Ол бисти башкылап кээрде, дыка аныяк, чаа дооскан турган. Амыдыралының аайы-биле башкывыс удаваанда чорупкан.

Дыка үр үе иштинде башкымны сураглап, дилеп турдум. Кажан дээди өөредилге черин доозупкаш, ынак башкымны черле тып алырдыр дээш кызыткан мен. Түннел чок болган.

Эрткен чайын төрөөн Тывама аалым ишти Патриссия-биле кел-

геш, хоорайны көргүзүп, таныштырып чорааш, Национал музей чанынга 2 уруг эдерткен улгады берген херээжен кижини башкымга дөмейлеп, көрүп турумда, чанындан оолдар мендиелеп эрткен. Ол оолдарны кыйгыргаш айтырамын: «Евдокия Ивановна Херел-дир» — дидилер. Чүгле фамилиязы өске болду, башкымны Кенден дээр чүве. Канчал билер дээш чанынга баргаш, мендиелеп айтыра бээримге, дилеп чораан ынак башкым ол болду. Өөрүшкүмнү чүге деңнээр! Башкым-биле 32 чыл болгаш ужурашканым ол. Ам-даа башкылап ажилдап чоруур болду. Ол-ла хевээр бөдүүн, чугаакыр, чымчак

аажы-чаңныг кылдыр артканын эскердим. Дыка хөйүнү сактып чугаалаштывыс. Хөй санныг доостурган өөреникчилеринге ол чоргаарланып чоруур.

Дөрт ажы-төлдүг, уйнуткарлыг. Кандыг ажилдап чоруурун айтырып сонургаарымга, бодунуң дугайында шоолуг-ла чугаалаксава, чүгле өөреникчилерин өөрүшкү-биле чугаалаар болду. «Өөредип каан өөреникчилерим эртем-билигиг, ажил-агыйлыг, эки-ле чоруур болзунарза, мээң шаңналым, аас-кежим ол» — деп, башкым чугаалады.

Бо чагаамны чоннуң солуну «Шынче» чорудуптар кылдыр артырып кааным ол. Башкымга бүгүле экини, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүмнү өөм ишти Патриссия-биле күзеп ор бис. Ам башкым-биле харылзаам черле үзүлбес дээрзин сөглөксээн ийик мен.

Вячеслав ХОВАЛЫГ.

ИЕ СЕТКИЛДИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Аажок өөрүп тур мен. Мээң өөрүшкүмнүң кызыгаары чок ыш-каш. Оң чылдагааны болза мээң оглум биргиклассчы, өөреникчи болу бергени. Шак мындыг өөрүшкүнү биргиклассчы уруглар, оолдарның ада-иелери билер боор.

Ынчалза-даа мээң өөрүшкүмнү оларнындан ылгалдыг деп болур, чүге дизе мээң оглум Аян — төрүмелинден инвалид. Ол кадыының байдалы-биле өске кижиниң дузазы чокка чер чедип албас. Ол 7 харлыг. Школаже өөренип кирер хары чеде берзе-даа, мен оглумну школага өөрени бээр деп улуг бүзүревейн турдум. Ынчалза-даа чуртталгада хуулгаазынныг чүүлдер болу бээрин херек кырында көрүп чор мен. Мээң оглум биргиклассчы бооп, школада өөрени берди. Мээң бүтпес боор деп бодаан сагыжымны Кызыл хоорайның № 4 школының директору — Людмила Алексеевна Огнева болгаш ол школаже кирип турар кадыының байдалы берге инвалид уругларны боттарының бажыңыга өөредир төптүн башкызы Оксана Комбу-

жаковна Сат херек кырында боттандырдылар. Бо чагаамны «Шын» солуну дамчыштыр оларга улуубиле четтиргенимни илередип бижип ор мен.

Людмила Алексеевна Огнева — инвалид уругларны бажыңыга барып өөредир методиканы Тывага баштай ажылгалга кириген башкы. Чугула ол методиканы ажылгалга кириер дээш кайы хире кысканын, бодунуң күжүн, үе-шагын үндүргенин кижичүгле даап бодаар. Ындыг методиканың бар бооп турары, ону херек кырында ажылгалга киригени инвалид уругларга, оларның ада-иезинге дыка улуг ааскежик, буян-дыр.

Кызылдың 4 дугаар школында инвалид уругларны өөредир тускай дериг-херекселдер барынга аажок өөрүүр кижидир мен. Ол школа мээң оглумга кандыг-даа төлевир чокка компьютерни, сканерни, бичии видеокамераны, планшетти болгаш өөредилгезинге херек оон-даа өске чүүлдерни берди.

Мээң оглумнуң башкызы О.К.

Сатты мен анаа башкы эвес, а улуг үжүктен Башкы деп санаар мен. Ол бодунуң ажылынга өөредилгенин чаа-чаа методикаларын ажылгап, башкылап ажылынга чүрээндан бүрүнү-биле бердинген башкы деп билдим. Ол аажок дузаарга, биче сеткилдиг, экиргек кижичи. Оксана Комбужаковнаның ачызы-биле мээң оглум номчуп, санап, үжүктерден сөстөрнү тургузуп, Интернет таварыштыр Россия иштинде бодунуң үе-чегрелери-биле харылзажыр аргалыг апарды. Бөгүн мээң оглум саннарны кадып, казып өөренип алган.

Бистиң Тывада чүгле акша дээш эвес, а бодунуң ажылынга бердинген, оон дузазы-биле кижилерни өөртүп, аас-кежиктиг болдуруп чоруур специалистерниң бары өөрүнчүг-дүр. Чүгле ыңдыг кижилерниң ачызы-биле ниитилел экижиер. Мээң оглумнуң өөренип турары ышкаш төптөр чүгле Кызыл хоорайга эвес, а Тываның шупту кожуннарныга ажилдай бээринге бүзүрээр мен.

Сайлана ОКСУР.

Кызыл хоорай.

ЭРТЕМНЕРЖЕ ЭГЕ БАЗ

● Өөреникчилер — конференция.

Эрги-Барлык ортумак школазынга эге класкчилериниң аразынга «Эртемнерже эге баз эртем-практиктиг конференция болуп эрткен.

Конференция 2-4 класстар аразында болган. Ону директорнуң эртем-методиктиг ажилдар талазы-биле оралакчызы, химия башкызы Алефтина Девит-ооловна Хомушкуну организастап эрттирген.

«Келир үеже базым» деп эртем-практиктиг конференцияга үстүкү класстарның өөреникчилери элээн каш чылдар иштинде киржип турарын билер бис.

Конференцияның ажылынга шупту 15 өөреникчи төлөвилелдерни, мастер-класстарны эрттирип, илеткелдерни кылырынга киришкен. Олар ажилдарын чүгле номчуп каар кылдыр эвес, а шилип алган темаларыга хамаарыштыр слайдыларны белеткеп алгаш ажылдап, херектиг көргүзүп материалдарында даянып, тайылбырлап көргүскеннер.

15 ажилдың аразындан жюри кежигүннери 6 өөреникчинин ажылын эки деп көргөш, 1-ден 3-кү чегге чедир төлөптиг деп үнелээн. 1-ги чегге 3 «а» класстан Саглай Сааяның «Бичии школачының хүн чуруму» деп ажылы (Т.К.Саая) база 2«а» класстан Чайрана Хомушкунуң «Согунаның ажык-дузазы» деп ажылы (В.Д.Хомушкуну), 2-ги чегге

3 «а» класстан Ай-Херкунуң «Алоэ — эм үнүшлы (Т.К.Саая), 3 «б» класстан Сааяның «Чыгырларның кадыкшылдыгын» деп ажылы (З.Д.Донгак), 3 «б» класстан Алсу Хомушкунуң «Хая-чугу — эн эки эм» (Л.С.Хомушкуну) деп ажылы (Л.С.Хомушкуну) болган.

Ажилдарны түннээ кежигүннери дараазындан өөренип көөрүңгейни угландырган: ажылында дүжүп турары, ажыктыгы, чугулазы, алыштыр чаа чүүлдер, бодунуң дуржулгазы болтодазы.

Конференцияның кенин, чедер-четпестери кежигүннери болгаш башкылар чугаалашкан. Эки-дыг өөреникчилерниң чыдаан.

Дар

«Өзүмнер» бөлгүмү кызы.

Ак-Довурак хоорай.

СЕТКИЛИНДЕН БЕРДИНГЕ

Ирина Васильевна Хомушкуну Чыргакы суурга башкы өг-бүлөгө төрттүнген. Ол 1978 чылда Кызылдың башкы институтун дооскаш, Бажың-Алаак школазынга орус дыл болгаш чогаал башкызы болуп ажилдай берген. Оон өг-бүлезиниң аайы-биле Чыраа-Бажы школазынче шилчидип алган. Ол амгы үеде чедир улуг класстарда орус дыл болгаш чогаал башкылап, беш классты доостуруп үндүрген. Ажыл стажы — 31 чыл.

Хүлээнген ажылынга бердинген болгаш өөреникчилерин бүгү талазы-биле эки кижизидилгелиг, билигиг кылдыр өөредир сорулгалыг. Доостурган өөреникчилери күрүнениң төлөптиг ажилдакчылары болуп чоруурлар. Олар Тыва-

ның аңгы-аңгы булуңнада бүрү мергежилдерде апарлар. Башкы оларын билер.

Ирина Васильевна башкы ажылын аажок үе орус дыл бөлгүмнери тарны, викториналар оон-даа өске оюн-күөреникчилерниң сонунура тудуп тургаш эрттиркан, уруглар, оолдарны негелдизинге дүңдүрүп жизидери — оон башкының кол угланышкы уруглуг, дузаарга, чонкелдиг башкы.

Индира

Кызыл хоорай.

Ада-иелерге сүгү.

НОМГА ХАНДЫКШЫЛ ЧАЖЫНДАН ЭГЕЛЭЭР

(Чүгле ада-иелерниң эвес, кижичүрүзүңүң кичээнгеинге)

Силерниң кичээнгеинерге бичии уругларның номчулгага сонургалын сайзырадырынга эргежок чугула сүмелерни берип ор мен.

● Уругнуң эрте чажындан номчулгага сонургалын оттурарда, ном садып алырда, өңгүр, чараш каасталгалыг болгаш солун уткалыг номнарны шилип алынар.

● Бичии кижиче кандыг-бир чүүлду доктаамал номчуп берип турар болза, уругнуң ном-биле ажилдап билиринге чаңчыктырар.

● Өг-бүлөгө номчаан чүүлүңерниң, тоолуңарны, шүлүктүң утказын, оон сайгарылгазын кылынар.

● Кады номчуп турар номуңарның чогаалчызының дугайында урууңарга таныштырып, оон өске-

даа солун чогаалдарын айтып бериңер.

● Уругнуң кичээнгеин улам хаара тудары-биле, номчуп берип турган үеңерде, эң-не солун черинге доктаалтыңар. Номчуп каапкан чүүлүңүң утказын билип алганын хынаарда, оон утказын бир янзы кылдыр өскертиптиңер.

● Бодуңарның чашкы үеңерде ынак номуңарны урууңарга таныштырып номчааш, сактышкыңарыңар-биле урууңарның бодалдарында деңнелгеден кылыңар. Ынчан уругнуң кайы хире сайгарылга кылыры билдинип кээр.

● Номчаан номуңарга хамаарыштыр өг-бүлөгө кижичүрүзүңүң үнелелин, бодалын алыңар.

● Уругнуң эң-не сонургаан чогаалчыларының номнарын садып берип, хууда библиотеказын чыып бериңер. Чылыг күзээшкениңер болгаш хол үжүү салган номну белекке бериңер. Элээн чылдар эрте бээр, ол ном эң-не чоок болгаш эргим кижилериниң өг-бүлезин, ында езу-чаңчылдарның дугайында аас-кежиктиг сактышкыңарны сактыңдырып келир. Өг-бүлөгө ном дээр, үнелиг онзагай чүүл дээрзин угаадып, номга камныг болурун кижизидиңер.

● Бир эвес эрте чаштан бичии уруг номчулга-биле доктаамал сырый харылзаалыг өзер болза, ол

школага өөрени бергеш, утка талазы-биле бедик деңнелдиг, бүгү талазы-биле хөй сонургалдыг номчукчу болу бээр.

● Номчулга үезинде уругнуң турум кичээнгеин, чүвени дүрген сактып алыры, угаан ажылы сайзыраар. А номчулгага сунду чок уруглар үстүкү класстарга өөредилгези кошкап, сонургал чок болу бээр.

● Уруг шупту үжүктерни таныыр, номчуп шыдаар-даа болза, чамдык таварылгаларда, номчуур күзели чок болур. А бо таварылгада чамдык ада-иелер чүнү канчаарын аайын тыппайн, мындыг хевирлиг: «Оода бир одуругну номчувут, оон ол-ла», «Арынны төндүр номчувас болзуңза, сээң-биле ойнавас мен», «Ону номчувас

болзуңза, садып бербе чижектиг албадаашкың бээр улуг частырыг-д билип алыңар.

● Бичии уругга ыңдындан кээп турар ном бээр кылдыр бичии уруг биле сонургадып болу турар чүүлүңге хама оюннарны ойнадыр болгал угадыр. Өг-бүлениң нериниң киржилгези-биле номчулгаларны чоруду дириг сөстүң утка-и угаады күштелир. А уругларның аразында быжыгар болгаш кижичүрүңүң онзагай талаары көстүр.

Жани

Кызылдың 3 дугаа зында эге класс ба

Олимпиада-2010



Д.МЕДВЕДЕВ СПОРТЧУ ДУЖУМЕТТЕРНИ ХАЛААР СОЛУГАЛЫГ

Февраль 28-те Канаданың Ванкувер хоорайга эрткен XXI Олимпий оюннары хагдынган. База бир улуг, чараш спортчу байырлал төөгүже кирген. Дараазында 2014 чылда эртер кышкы XXII Олимпиада Россияга — Сочи хоорайга эртер.

Эрткен бо кышкы Олимпий оюннарына Россиянын чыынды спортчулары, олимпийчилер, кандыг спортчулар ишенил?

Аштайгы түнелдер езугаар, мурнунда улуг спортчулар деп санадып турган Россия спортчулары багай киришкен. Оон-на агааны-биле россияжи бөкөрүкчүлөр-даа, чурттуң улгазы-даа спортчу дүжүм-дүгү, тренерлерге, оларнын спортчулар белеткээр система-хамаарыштыр шүгүмчүлөрү-дү, оюннар чоруп турар деп, илередип эгелзэн.

Истинги олимпийжи командавыс ии медальдар саны-биле 11 дугаар черни 15 олимпий медаль-биле, оларнын чүгле алдын, ээлзэн. Мөңгүн медальдарнын саны — 5, а хүлер медальдарны 7-ни чаалап алган. Оон олимпийжи төөгүзүндө буураашкынныг киржилге-даа турбаан чүве-дир.

Истинги команда талазы-биле олени Олимпий оюннарынын — Канаданың чыынды ко-мандасы 14 алдын, 7 мөңгүн бол-гон хүлер медаль-биле чаалап алган. Ийги черде Германия (10-үшкү черде АКШ (9-15-13), 1-ү черде Норвегия (9-8-6) н. Россия олимпийжи ме-дальдар санынын талазы-биле ул мурнунче Мурнуу Корея (10-15-13), Швейцария (6-0-3) дээн ш аргажок бичии күрүнө-безин эрттирпкен.

Көргүзүлгөрдөн Россия спортчу олимпийжи кышкы оюннарында дөгерезинге бо а шоолуг эвес болган деп болур. Ийе харын, ийи-и ки көргүзүлгөрдөр бар-ла ха-лаагы хаакка маңнаарына. Ийи оюннарнын мырыңай чартында 15 километрге дүргөн маңнаарына Никита Пухов алдын медальды, оон ко-

мандада эжи Александр Панжинский мөңгүн медальды баштай чаалап алган. Бо аныяк хаакчы-ларнын Олимпий оюннарына бир дугаар кирип турарын барымдаа-лаар болза, бо бедик үнелиг ме-дальдар оларга канчаар-даа аажок улуг спортчу чедишкин болур.

Херэжжен хаакчыларывыс — Светлана Слепцова, Анна Богалий-Титовец, Ольга Медведцева бол-гаш Ольга Зайцева 4х6 километрге эстафетага база бир алдын ме-дальды чуртка чаалап берген. Оларнын командазы боттарынын удурланыкчылары — бо хем-чээлге мөңгүн медальды чаалап алган Германиянын командазын, норвеж кыстарны ыракка каапкаш, финишке бүзүрелдиг маңап кел-ген. Россияжи херэжжен спортчу хаакчыларнын үжү, Ольга Зайце-вадан аңгыда, мурнунда эрткен Олимпий оюннарынын (Солт-Лейк-Сити-2002, Турин-2006) тус-тузунда чемпионнары болур. Олар ол чедишкыннерин Ванкувер-2010-га катаптааннары ол. Чижээ, 2002 чылдың олимпийжи чемпиону Ольга Медведцеваны (Пылеваны) Турин-2006 оюннарында допингге чылдаганнап тургаш оон үндүрүп-терге хомудааш, спортту каапкаш, үш чыл болгаш, хаак спортунче дагын эглип келгеш, Ванкуверге катап-ла эң шыырак белеткелдин көргүзүп, алдын медальды коман-дада эштери-биле чииги-биле чаалап алган.

Тускай мергежилдиглер ээл-чеглиг бо кышкы Олимпиада чогу-м Россияга берге боорун баш бурун-гаар-ла чугаалап турган. Чүге дизе, ажыы-биле бижириге, АКШ-тын, Канаданың спортчу судьялары Россияга шоолуг-ла ынак эвестер. Болдунар болза, спортчуларнын алган саннарын кызыраарын бо-даар турган. Шак ындгы чая ши-дер чорукка фигурлуг чуңгулааш-

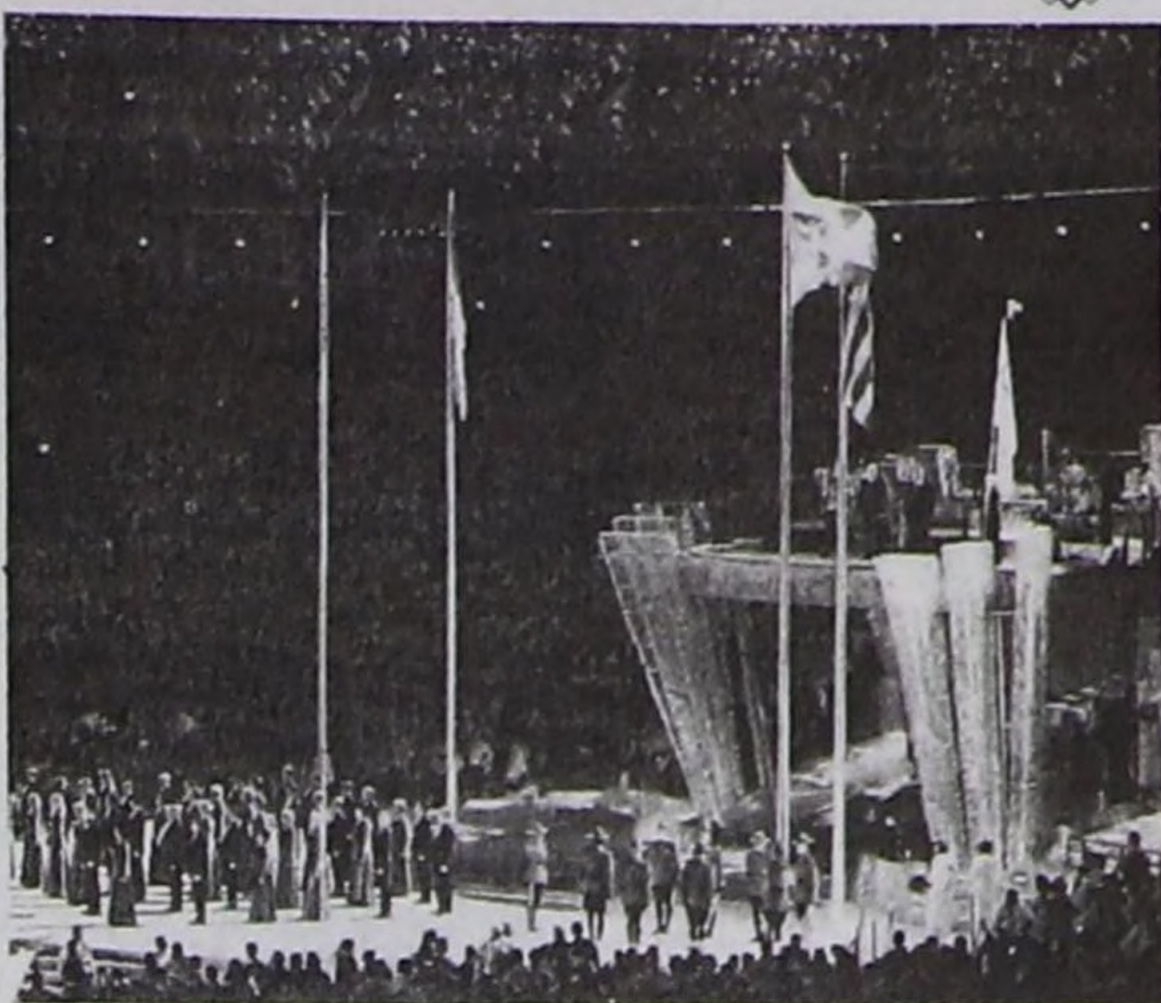
кынга Турин-06 Олимпиадазынын чемпиону Евгений Плющенко Ван-куверге таварышкан. Ол судьялар-нын «дузазы»-биле эр улус ара-зынга фигурлуг хууда чуңгулааш-кынга мөңгүн медальды чаалап алган.

Чогу-м харын Олимпиадага мөң-гүн медаль чаалап алыры безин берге. Евгений Плющенко-нуң улуг спортче дөрт чыл болгаш катап эглип келгеш маргылдааларга, оон иштинде бо Олимпиадага, мындыг чедишкынниг киришкенин чамдык улус маадырлыг чорук деп санап турар. Сөөлгү медээлер-биле алырга, Е.Плющенко Сочи-2014 Олимпий оюннарына киржир кү-зелдин илереткен. Ынчап кээрге, ол амгы үеде дөмей-ле делегейин эң шыырак эр фигуризи мен деп чүвени бадыткаар сорулгалыг-дыр.

Ванкуверге эрткен фигурлуг чуңгулаашкыннын бүгү хевирле-ринге Россиянын командазы 1960 чылдан бээр бир дугаар алдын медаль чок арткан! Алдын медаль дугайында сөөлгү идегел Оксана Домнина биле Максим Шабалин-нин «хүлер» чуңгулаашкыннын соонда шуут мырыңай өшкен. Ха-мык улус бо оюннарда биске шору медальдар эккеп болур турган фигурлуг чуңгулаашкыннын хевир-лерин, аңаа кошкак киржилгени база дыка шүгүмчүлөп турар.

Эң чылыг сестерни конькиге маңнаар олимпийжи Иван Скоб-ревке хамаарыштыр чугаалап бо-лур. Ол бо Олимпиадада Россия-нын командазына ийи медальды — баштай 5000 метрге чарышка хүлерни, а оон соонда 10 000 метрге мөңгүнү чаалап берген. Аңаа «мөңгүн» белекти амгы үеде делегейде эң шыырак норвег спортчу Свен Крамер бодунун дошта маңнаар оруун будапкаш, хенертен «сөөңзэн». Ынчалза-даа бо таварылга И. Скобревтин спортчу шылгараңгай чедишкынниг бичии-даа кудулатпайн турар.

И.Скобревке, эң чедишкынниг олимпийжиге, Ванкувер Олимпиа-дазынын хаашкынында Россиянын тугун тудар хүндүлүг болгаш ха-рысгалыг даалганы удуртулга



берген. «Ол мээң күш-ажылымнын болгаш чедишкыннеримнин шың-гы болгаш бедик үнели деп са-наар мен. Ындыг бүзүрел меңээ кончуг чугула» — деп, хаашкын ба-йырлалынын мурнунда ол чугаа-лаан.

Шайбалыг хоккейге Россиянын чыынды командазы (тренери В.Быков) бо оюннарда черле че-дишкынниг киржир, түнел ужу-ражылгада Канаданың коман-дазынга удур ойнаар боор деп аарыкчылар санап, маңап турган. Чүге дизе, бирээде, россияжи хок-кейжилер сөөлгү ийи чылда деле-гей чемпионнары болур. Аңаа ийи катап Канаданың чыынды коман-дазын уткаш, чемпион атты чаалап алган.

Олимпиада үезинде төлге бо ийи шыырак команданы оюннар-нын ортузунда ужураштырыпкан. Бистиң командавыс улуг ылгалдыг — 3:7 санга уттурган. Оюн эгезинден-не «чорбайн» барган. Канадтар шак ынчалдыр «төрзөн ханаларына» сөөлгү ийи чылдың аштырышкынын негеп алган.

Бо командаларнын кайызынга-даа профессионал ойнакчылар ойнап турган. Эң-не солун чүве — орус команда Олимпий оюннарын-га канадтарга кажан-даа уттурбайн турган чүве-дир. 1972 чылда совет ойнакчылар канад профессио-налдар-биле дош кырынга бир дугаар ужурашкан, оларны 7:3 санга уткаш, АКШ-тын, Канаданың аарыкчыларын кайгаткан.

Россияга бо Олимпиада амыр эвес болур турган-даа болза, дө-мей-ле чурт команда талазы-биле баштайгы үш шаңналдыг черже черле кирерин спортчу тускай мер-гежилдиглер, аарыкчылар кордап

турганы билдингир. Бир эвес дөрткү черни ээлээр болза, багай киржилге деп санаар деп турган. Херек кырында Россиянын олим-пийжи командазы 4-кү хамаанчок, мырыңай 11-ги черни ээлзэн.

Россия Федерациязынын көскү политиктери: В.Жириновский, Г.Зюганов, В.Грызлов дээш, өс-келер-даа Канадага буурааш-кынныг спортчу көргүзүлгөрдөр дээш, Россиянын хамык-ла спортчу удур-тукчуларын ажилдарындан халаа-рын негеп турар. РФ-тин Чазаның Даргазы В.Путин Ванкувер-2010 соонда спортчу удуртукчулар: са-йыт В.Мутко, РФ-тин Олимпий ко-митетинин даргазы Л.Тягачев-биле шыңгы чугаалажырын медеглзэн, а Президент Д.Медведев: «Спортчу бо дүжүмөттөр команданың Ван-куверге багай киржилгези дээш дидим шийтирпирни хүлээп ап, ажылдан хостаарынын дугайында билдиришкыннерни боттары бижири ужурулуг, а бир эвес ындыг чорук эскертинмес болза, оларга бис дузалажыптар бис» — деп чу-гаалаан. В.Мутко халажырынга бе-лен, ынчалза-даа «оон спорт ойнап алыр бе ынчаш?» дээн ышкаш дадагалзаашкынны илередип турар. Л.Тягачев багай киржилгеге бодунун буруушун шуут көрбейн турарын дыңнаткан.

Бо-ла хамык сагындырыг-ларнын, агартынышкыннарын чүнүң-биле доостурун чоокку үе көргүзе бээр. Удуртукчуларнын бо удурланышкыннарын, спорт-чуларнын белеткелинин айтырын шийтирлээрин, шынап-ла, соң-гаарладып болбас, чүге дизе, там-чыктыг олурар үе чок, мурнувуста — Сочи-2014!

Спорт килдизи.

АЛГАЛДАРГА АРТКАН КҮРҮНЭ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ

• Б.Б. Чюдюктун төрүттүнгенинден бээр 85 чыл чылынга

Борис Баадаңович Чюдюк 1925 чылдың январь 7-де Бай-Тайганың Тал сумузунун девискээринде Илбак-Даш деп черге мал-чер чыла-агылыг өг-бүлөгө төрүттүн-н. Бай-Талдың эге чада, Кызыл-жылыг чеди чыл, Кызылдың 2 школазын, Кызылдың башкы ститудун дооскан.

Тур-Аксынга, Тээлиге башкылап, директорлап, районун улус өөрө-килдизин эргелекчилеп, совхоз орлап, Бай-Тайгага, Чөөн-Хемчикке н даргалап, Тыва АССР-нин Ми-лер Чөвүлелинге ажилдап, Бүгү-нын төөгү болгаш культура турас-тын камгалаар ниитилелдин Тыва ынын харысалгалыг секретары 1990-1997 чылдарда ТДЛТЭШИ-нин (ТГШИ-нин) дыл болгаш словарьлар унга ажилдап чораан.

Өөреникчизи Ким-оол Сарыг-Донгак

башкызынын даштыкы омур-хевири болгаш мөзү-бүдүжүнүн дугайында мынчаар сактыр: «Бисти школань директору Чюдюк башкы уткуп алды. Ол ортума дурт-сынныг, тырың мага-боттук, шырайында хүлүмзүрүг чайнап чоруур, кончуг топтук-томаанныг, хып дээн аныяк эр болду».

Борис Баадаңовичинин омур-хевири, чаңгыс черге ажилдап чораан база чаңгыс чер-чурттуу кижиге болгаш, шак-ла ынчаар сагыжымда артып калган. 1990 чылдарнын ортан үезинде кады ажилдап турганывыс эртем-шинчилел институтунга бир-ле хүн чапсарлап, таакпылап үнүп келгеш, төрзөн хемивис Улуг-Шуйнун бажында черлер аттарынын дугайында ол менден айтырп:

— Оңулуг-Оюк, Узун-Кара-Суг, Оораш-Кара-Суг ынаар тарбаганныг черлер четкен сен бе, мээң анай-кара чажымдан-на өскөн черлерим-не болгай — дей-дир.

— Оруктуг-Өзенден өрү көрбзэн мен, башкы — дидим.

— Ынчаарга Улуг-Шуйнун оглу эвес,

Шуй суурнун ортаакы агымынын оглу ышкакыл сен — деп чемелей аарак, эгелзэн чугаазынын шуудавайн барганынга хому-даан-даа ышкак кыжырып кагды...

Оон бээр 15 хире чыл эрткенде, бистиң институттун эртем ажилдакчызы Б.Б. Монгуштун 2008 чылда РКЭФ-тин (РГНФ) грантызын ойнап алганы, тыва аңчылар дугайында материалдар чыып, август айда Бай-Тайганың аңчылары Н.К. Ооржак, Ч.М. Мөңгө оларнын айтып тайылбырлаан төөгү-лерин, чугаа-соодун дыңнап, Улуг-Шуйнун үнгөн бажы Шапшаал сыннарын те-чүм-турлаа болган бизеңнерин теп чедип, ол өгбевис чогаалчы, эртем ажилдакчызын сактып чугаалажып чордувус. Ынчалдыр Улуг-Шуйнун оглу болдум...

Б.Б.Чюдюк чогаал ажылын 1947 чылда эгелзэн. Оон шүлүктөргө композиторлар эвээш эвес ырларны бижирилзэн.

Чүгле Тываның ном үндүрер черинге чырык көргөн «Чиргилчин» (1981), «Үениң маңы» (1985), «Овузунунг Оюн-Билик»

(1992), «Мөге-Демиртең» (1996) деп дөрт шүлүктөр болгаш шүлүктүн тоолдар ном-нарынын база «Эмнээр, домнаар аржаан-нарлыг, эртинелиг, эргим Тывам» (2007) деп Тываның аржааннарынын дугайында чыып бижзэн номнун болгаш «Шуптувус күзээр бис», «Дуңмазынын аалынга», «Тенек-Кара», «Шивилигнин хайыразы», «Шынап чараш Шындазын» деп бөлүк очерктер номунун автору. Ол ышкак Л.Воронкованың «Хар чаап тур» деп номун Борис Баадаң-ович тыва дылче очулдурган.

Ол—«Кыска орус-тыва словарьнын» (Кызыл, 1994), «Тыва дылдың тайылбырлыг словарьнын» (Новосибирск, 2003) автор-ларынын бирээзи.

Тыва АССР-нин Дээди Совединин бирги, дөрткү чыштарынын депутаты чораан, Тыва АССР-нин Дээди Совединин Президиу-мунун Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Б.Б.Чюдюк 2001 чылдың январь 10-да мөчзэн. Оон тыва чечен чогаалга болгаш эртемге кириген үлүг-хуузу келир салгал-дарывыска сеткилдиг кезин, буянның дому болуп чоруур.

Василий САЛЧАК,

Россиянын Журналистер эвилелинин кежигүнү.

Спартакиада

КАДЫК КАМГАЛАЛ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ
«КАДЫК СУББОТАЗЫ»

Февраль 20-де «Тайга» станциязынга эмнелге-профилактика черлеринин спортчу командаларының аразынга спортчу-массалыг маргылдаалар болуп эрткен. Ук спортчу хемчеглер Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнге тураскааттыгын.



Тилекчи команда – республиканың перинаталдыг төвү.

Кадык камгалал адырының ажылдакчыларының аразынга эрттирип турар кышкы спартакиада чаагай чаңыл апар чыдарын демдегеп каары чугула. Ооң кадында бо чылгы спартакиада Тыва Республиканың Чазаның эгелеп кааны ажылчы неделяның төңүзүндө дыштаныр хүннери кадык-чаагай амыдырал хүннери азы «Кадык-чаагай суббота» кылдыр эрттирер чаңыл-биле капсырлажы берген. «Кадык суббота» база тыва ниитилелде чоорту быжыгып, чоннун сонургалын чаалап ап эгелээнин демдегеп болур. Ынчангаш арыг агаарга, аккыр хар ортузунга эмнелге ажылдакчылары мага хандыр дыштанып, аразында маргылдаалар эрттирип, хүннү кайгамчык эки эрттиргенер. Маргылдаалар хаактаарынга, канат тырттарын болгаш мини-футболга эрткен. Эмнелге ажылдакчылары боттарын чүгле чоннун кадыы дээш туруштуг ажылдап чоруур эвес, а езулуг спортчулар, кадык, күштүг кижилер кылдыр көргүскенер.

Маргылдааларга кадык камгалал адырының 24 коллективинин

болгаш Кадык камгалал яамызының командалары киришкен. Хаактыг чарыш 3 км черге салдыгын. Айыттыгын хемчээлди кымдан-даа артык дүрген халып эрткеш, бирги черни республиканың медицина колледжизинин командасы алган. Ийги черни перинаталдыг төптүн спортчулары ээлээн, а үшкү черге №1 республика эмнелгезинин хаакчылары төлептиг болган. Канат тырттар маргылдаага боттарын кымдан-даа артык демниг, кымдан-даа артык күштүг кылдыр республиканың психиатрия эмнелгезинин командасы бадыйткааш, тилекчилер болган. Ийги черни республиканың СПИД болгаш халдавырлыг аарыгларны баш бурунгаар болдурбас болгаш демисел чорудар талазы-биле төвүнүң ажылдакчылары алган. Үшкү черни республиканың Кадык камгалал яамызының командасы чаалап ап, боттарын спортчу демниг коллектив кылдыр көргүскен.

Мини-футбол эң-не солун, адаанныг болгаш көрүштүг оюннарның бирээзи болган: дески эвес, шала ийленчек шөлге улуг эмчилеринде баштаткан футбол-

тер мячик соонда кара маң-биле чарыштырып чоруп турганнар. Футболга чүгле эр улус эвес, а херээжен ойнакчылар база киришкен, харын-да чамдык командалар (ылаңгыя республиканың консультация-диагностика поликлиниказының командасы) чүгле херээжен ойнакчылардан тургустунган суг болгулаан — олар эр улустан дудак чокка маңнажып, харын-даа эр ойнакчыларны былдап кааптып, солун оюнун көргүскен. Изиг-изиг тулчушкуннар соонда бирги черни республиканың перинаталдыг төвүнүн командасы чаалап алган. Ийги черге Кызыл хоорайның стоматология поликлиниказы төлептиг болган, а үшкү черни республиканың медицина колледжизинин командасы ээлээн.

Ниитизи-биле бүгү оюннарның түңнелдерин алгаш, командалар аразынга тиилелгени республиканың перинаталдыг төвүнүн командасы чедип алган. Ийги черни республиканың медицина колледжизинин командасы алган болза, үшкү черге республиканың психиатрия эмнелгезинин командасы төлептиг болган.

Бүгү-ле шаңналдыг черлерни ээлээн командалар хүндүлел бижиктер, акша шаңналдары болгаш өртектиг белектер-биле шаңнаткан. Оон аңгыда тилекчи командага кубокту тывыскан. Бо чылгы маргылдааларның түңнелинде эмнелге ажылдакчыларының аразынга кышкы болгаш чайгы спартакиадаларны доктаамал эрттирерин чурумчудуп, маргылдааларның чурумун ажылдап кылыр деп шиитпир хүлээп алдыгын.

Ниити спортчу маргылдаалардан аңгыда, эмнелге черлеринин коллективтери аразынга массалыг хемчеглерни, оюн-тоглааларны база организаптап эрттирген. Езулуг кадык суббота! Чоорту шак бо хевирлиг кадык-чаагай суббота Тываның чурттакчы чонунун амыдыралының чарылбас кезээ апаары чугаажок.

Надежда САТ,
Кадык камгалал яамызының
парлалга секретары.

Авторнун тырттырган чурклары.



«Күске-моортай» — черле четтирбээйн!



Кым эң-не күштүгүл?

Төрүттүнген хүнүңер-бил

Бистин эргим, ынак, хүндүлүг 1 кыстың, 2 оолдун авазы 6 уйнуктарының кырган-авазы, Н.К. Крупская аттыг эдилекчизи, Россия Федерациязының улус өөредилгезинин күш-ажылдың хоочуну, бүгү назынында «башкы» демежжилге бараан болуп чоруур Өвүр кожуунун эргелелин методиктиг кабинетинин эргелекчизи Раиса Ш. ДОНГАК бо хүннерде төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Аваа чедир мөгейбишаан, дараазында одуругларны бараалгатты.

Алдан харны ашсыңа-даа,
Аныаксың ам-даа хевээр,
Ажыл-ишчи, эрес соруун
Ажы-төлдү сергедиптер.
Чымчак сеткил хүлүмзүрүүн биске эргим,
Чымыш иштиг ажыл-үлөң алдар-аттыг.
Ынак авам эрткен оруун шүүп көргөш,
Ылап сеңээ чоргаарланып чурттап чор бис!
Ававыстың ажыл-ишчи
Аажы-чаңын дөзээн болгаш,
Хамаарышкан иживиске
Харысалгавыс бедик тудуп, кызып чор бис.
Ававыс—чуртталгавыс даянгыыжы,
Ававыс—хензиг уйнуктарының чырыткызы.
Ававыс—аас-кеживис чырык сылдызы,
Ававыс—кыстың, оолдун чоргааралы!
Алдынга-даа, мөңгүнге-даа солуп болбас,
Арыг шынны салгалдарга айтып чоруур
Ачы-буян өлчей кежинин йөрээвишаан,
Аас-кежинин, узун назы назылаарын
Ажы-төлү дөгеревис күзедивис!

Уруглары, күдээзи, керни,

Бистин хүндүлүг дунмавыс, угбавы
Эртинеевна ХОВАЛЫГ частың башкы чаагай байырлы
те 45 харлаан төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Ол
шугумунда хөй чылдар дургузунда бо хүннерге че
чедишкенин ажылдап чоруур. Ол — оолдарының эргим,
база эжинин идегелдиг чөлөнгийжи. Ынчангаш төрүттүнген
Бүгү-делегейин «кадыннарының» кайгамчыктыг байырлалы
байыр чедирбишаан, сеткиливис ханызындан дараазында о
бараалгаттывыс:

Частың чаагай байырлалы	Самбыңның борб
Март 8-те	Салааң-биле октай к
Часкы хүннүн херели дег,	Санакчылап, садыг
Чазык, чараш угбавыс	Садыг шугумунда те
Чырык черге төрүттүнген.	Аажы-чаңы ээлдек,
Байырлалдың хүнүнде	Аян ырлыг, чугаа-с
Чүнү бодап ор сен, угбай?	Угбавыска, дунмавы
Кылган-туткан ажылыңны	Ууттунмас өөрүшкү
Хынап, санап олур сен бе?	Аас-кежик, кадыкш
	Алгап-йөрээп күзеп

Хүндүткел-биле,
акызы Виктор Монгушевич, чаавазы Елиз
Чимбиевна база дунмалары Валентин, Ла
Валерия, күдээзи Олча болгаш Айыраа биле Н.

«ЧААТЫНЫҢ ЫРААЖЫЗЫ—20

Бо чылдың март 12-де Улуг-Хем кожуунун Чодур
республика чергелиг «Чаатының ыраажызы—2010»
мөөрейи болуп эртер.

35 харга чедир анык ыраажылар аразынга киржири
тур. Киржикчи бүрүзү ийи ырыны күүседир. Ийи ырын
чогаалчы Кара-оол Натпий-оолдун сөзүңге бижиттин
ужурлуг. Бо мөөрейин эгелекчизи К.Д.Натпий-оолдун с
ырлар бижээн композиторларның ортузунга база мөөр
Мөөрейин эгелээри 11 шакта. Киржикчилерден дадыыр
Ор

Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театр
болгаш композитор Мergen-Херел Монгуштуң чо
ажылынга тураскааткан «Херелден-не, Мergen!» деп к
март 10-дан 18-ке чедир Чөөн-Хемчик кожуунун
бараалгадыр:

Март 10-да — Хайыракан суур;
Март 11-де — Искра суур;
Март 12-де — Теве-Хая суур;
Март 13-те — Ийме, Баян-Тала суурлар;
Март 14-те — Хөндергей суур;
Март 15-те — Чыраа-Бажы суур;
Март 16-да — Хорум-Даг суур;
Март 17-де — Шеми суур;
Март 18-те — Чадаана хоорай.



ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35,
редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94,
бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура,
өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, чагаа
— 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9374. Чагыг 23. Номерни парлагаче дужааганы:
график езуугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Ту
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдыл
массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызыны
Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» сол
чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31731
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезини
(Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының б
редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыгын
болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар
харыылаар.